STREISÎNGEORGIU. MĂRTURII DE ISTORIE ROMÂNEASCĂ DIN SECOLELE XI-XIV ÎN SUDUL TRANSILVANIEI

RADU POPA

A trecut o jumătate de veac de cînd Nicolaie Iorga, printr-o comunicare prezentată la Academie și apoi publicată între Memoriile secțiunii istorice, scotea din anonimat o mică biserică românească de zid din părțile hunedorene, aceea de la Streisîngeorgiu [1], cu hramul Sfîntului Gheorghe. Monumentul se află la marginea terasei înalte de pe malul drept al Streiului, pe cursul inferior al rîului, la numai cca 15 km de vărsarea acestuia în Mureș (fig. 1). Chiar sub locul unde se află biserica, Streiul primește ca afluent valea Luncanilor, tot pe partea dreaptă, vale care coboară din Munții Șureanului. Despărțită de valea largă a Mureșului prin creasta dealului Măgura (592 m), microzona al cărei centru se dovedește a fi fost Streisîngeorgiu, iar astăzi orașul Călan, reprezintă una dintre „marginile" Țării Hațegului sau, pentru a folosi termenul consemnat de redactorul Diplomei cavalerilor ioaniți, una dintre „*pertinențele*" medievale ale Țării Hațegului [2].

Calitatea de „*cea mai veche ctitorie de nemeși români din Transilvania*" pe care marele învățat a atribuit-o monumentului de la Streisîngeorgiu se întemeia pe pisania zugrăvită în cuprinsul tabloului votiv (fig. 2), aflat pe peretele de răsărit al unui mic turn interior, în nava bisericii. Scrisă în limba slavonă, pisania precizează că această biserică (сѣи манастирь) a fost zidită (съзнда) de jupanul Cîndreș cu jupanița sa Nistora și cu fiii săi și că a fost isprăvită și zugrăvită (и совершисѣ и написасѣ) în zilele craiului Sigismund și voievozilor Ardealului Ioan Tamási și Iacob Láckfi, în anul 6917 (1408—1409) octombrie 2. În afara jupanului Cîndreș — precizat suplimentar cu calitatea de „ctitor" — a Nistorei și a lui Vlaicu, fiul lui Cîndreș, tabloul votiv îl mai cuprinde și pe un personaj numit jupan Lațco.

Tot în tabloul votiv, sub chivotul bisericii ținute în mîini de ctitori dar deasupra pisaniei, se mai află cîteva cuvinte, zugrăvite cu aceeași culoare albă, pe care Iorga le-a citit ca сѣдѣ wвкаw атнї дѣлкъ traducîndu-le prin „moșul lor Litovoi deac" [3] dar care, la o examinare foarte atentă, trebuie citite ca сѣдѣ wвбаw атви дѣлкъ. Nu ne oprim aici asupra acestei din urmă însemnări deoarece cuvîntul aparține slaviștilor și deoarece, așa cum observa și Nicolaie Iorga, tabloul votiv împreună cu pisania au fost repictate la 1743. Acest din urmă an figurează pe o altă pisanie, zugrăvită pe stîlpul de sud al turnului, în care se spune că „*înoitu-s-au aceste chipuri*". Tot din anul 1743 și tot din penelul zugravilor Gheorghe și Șandru ot Făgăraș sînt și o parte a scenelor care constituiau pînă în urmă cu doi ani decorul pictat din interiorul bisericii, atît în navă cît și în altar [4].

Dar repictarea pisaniei, chiar dacă a putut modifica unele litere pe care zugravii din 1743 nu le-au înțeles, nu a alterat totuși nici numele personajelor și nici data consemnată de text. În acest sens, Nicolaie Iorga observa pe bună dreptate că jupanii Cîndreș și Lațco ne sînt cunoscuți și din documente contemporane pisaniei, invocînd trei diplome regale din anul 1404 printre care și aceea în care Cîndreș și Lațcu din Streisîngeorgiu apar ca „*oameni ai regelui*" pentru învecinatul sat Strei, aflat la numai 2 km, dincolo de apa Streiului [5].

Acceptarea ideii că un monument înălțat în primii ani ai secolului al XV-lea ar fi cea mai veche ctitorie cnezială românească din Transilvania, nu făcea decît să reflecte stadiul la care se afla, în urmă cu cincizeci de ani, cunoașterea istoriei românilor transilvăneni. Întemeindu-se ulterior pe criterii stilistice, istoricii de artă au atras atenția asupra vechimii mai mari a unora dintre monumentele românești transilvănene de zid, datîndu-le în secolul al XIV-lea și chiar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. N-au lipsit nici datările încă mai timpurii, lipsite însă de o argumentare satisfăcătoare.

Principalul merit în aceste cercetări îi revine profesorului clujan Virgil Vătășianu care, încă din anul 1929, a plasat vechile biserici românești din părțile hunedorene între limite cronologice mai realiste, datîndu-le din secolul al XIII-lea și pînă în secolul al XV-lea [6]. În ceea ce privește monumentul din Streisîngeorgiu, el s-a oprit inițial asupra secolului al XIV-lea, dar în mai recenta sa lucrare de sinteză, a inclus biserica în grupul celor datînd de la sfîrșitul secolului al XIII-lea [7]. În argumentarea sa, V. Vătășianu a emis ipoteza existenței unui altar prevăzut inițial cu o absidă semicirculară, înlocuit abia în secolul al XVIII-lea cu actualul altar dreptunghiular.

Asupra datării bisericii din Streisîngeorgiu la sfîrșitul secolului al XIII-lea, în dezacord cu afirmația atît de categorică a pisaniei, s-au pronunțat și Grigore Ionescu [8] sau Vasile Drăguț [9] alături de alți istorici de artă, din rîndul cărora merită a fi amintit și numele profesorului budapestan Éntz Geza [10]. O datare mai timpurie a monumentului, în epoca anterioară invaziei tătărești din 1241, a propus, după cunoștințele noastre, doar I. D. Ștefănescu, argumentînd cu analiza iconografică a picturilor murale [11].

Tendința unor datări mai timpurii a monumentelor românești s-a făcut dealtfel tot mai tare simțită în ultimul timp și, fără a fi vorba în mod special de biserica de la Streisîngeorgiu, trebuie să consemnăm recentele ipoteze

---

[1] N. Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal (1408—1409)*, „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, tom VI, 1927, p. 171 și urm.

[2] 1247 : „terra Harszoc cum pertinentibus suis", în „Documenta Romaniae Historica", B, vol. I, p. 4.

[3] N. Iorga, *op. cit.*, p. 172.

[4] Cu observația că în altarul bisericii există și scene datate în anul 1858, dată pictată pe bolta acestuia. În legătură cu decorul pictat al monumentului, vezi studiul semnat de Oliviu Boldura și colectiv, în prezentul volum.

[5] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I_2, p. 434—435.

[6] V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în „Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice pt. Transilvania", Cluj, 1929, p. 195.

[7] Idem, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 82.

[8] Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 100—104.

[9] V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, p. 43—44.

[10] G. Éntz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert*, „Acta Historiae Artium", XIV, Budapesta, 1968, p. 31.

[11] I. D. Ștefănescu, *Das Zeugnis der Denkmäler religiöser Kunst*, în Siebenbürgen, vol. I, București, 1940, p. 293.

https://biblioteca-digitala.ro

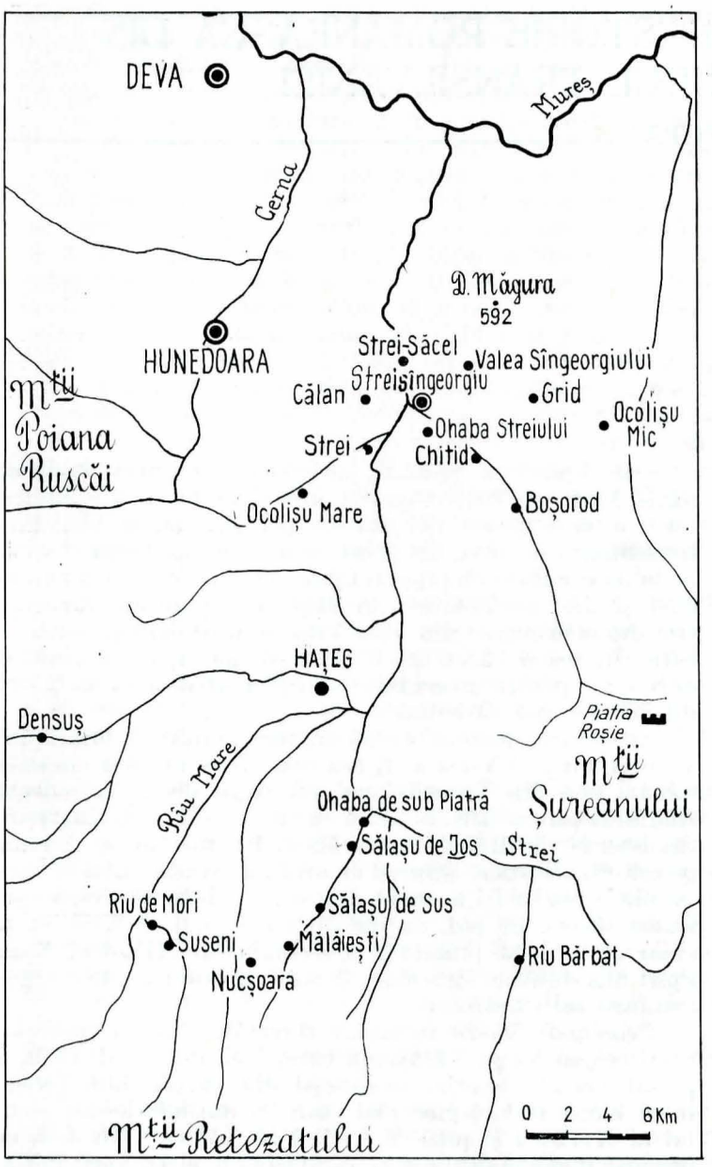

Fig. 1. Cursul inferior al Streiului și zona centrală a Țării Hațegului, cu localitățile menționate în text.

ale existenței încă din secolul al IX-lea a unor monumente medievale de zid în sudul Transilvaniei [12]. O atare ipoteză nu poate fi respinsă aprioric, condițiile istorice din secolul al IX-lea și știrile consemnate de izvoarele scrise de mai tîrziu permițînd luarea în considerare a posibilității ca maturizarea relațiilor feudale să fi dus la apariția unor monumente de piatră sau de cărămidă încă din secolul al IX-lea [13]. Dar producerea argumentelor necesare depinde exclusiv de surprinderea unor situații concludente sub raport arheologic și — în acest sens — răspunsurile sînt de așteptat de la viitoarele cercetări.

Revenind la biserica din Streisîngeorgiu, sîntem datori de la bun început cu o scurtă descriere a monumentului în starea de dinainte de începerea cercetărilor (fig. 3, 4). De dimensiuni foarte mici, biserica este compusă din pronaos (tindă), naos (navă) și altar. Tinda este o adăugire recentă, din secolul al XIX-lea, fapt relevat de toți cercetătorii și confirmat de săpături, astfel încît ea poate ieși din discuția noastră. Nava bisericii este o încăpere al cărei plan se apropie de acela al unui pătrat cu dimensiunile interioare de 4,60/4,20 m. În navă, pe laturile ei lungi, se află doi pilaștri masivi plasați la distanța de numai 0,70 m de limita dinspre altar a încăperii. Pilaștri susțin un arc dublou. De la acest arc spre vest, nava este acoperită cu o boltă înaltă semicilindrică. La est de pomenitul arc, pornind de pe două console de zidărie, se află o boltă distinctă, tot semicilindrică, dar mai joasă. Acest fapt a contribuit la considerarea părții de răsărit a navei ca fiind o încăpere distinctă, în genul unui cor [14].

În partea de vest a navei se găsește turnul interior cu pisania din 1408—1409, sprijinit pe doi stîlpi de zidărie, legați printr-un arc, precum și pe zidul de vest al navei. Între stîlpi și acest din urmă zid au fost montate două bîrne din lemn de stejar pe care se reazemă zidurile laterale ale turnului. De la înălțimea de cca 3 m, turnul se îngustează ușor, ca un coș și străbate bolta pentru a ieși deasupra acoperișului, adăpostind la partea superioară clopotele. Existența turnului a fost unul dintre argumentele principale pentru datarea timpurie a monumentului deoarece asemenea turnuri interioare, adăpostind de obicei o tribună la etaj, se găsesc în Transilvania la capele de curte datînd din secolul al XIII-lea[15]. Evident că datorită dimensiunilor sale interioare de numai 1,20/0,70 m, turnul bisericii din Streisîngeorgiu nu putea cuprinde o tribună, aici fiind vorba doar de adaptarea unui anumit program constructiv la necesitatea creării unui spațiu adecvat adăpostirii clopotelor.

Despărțită de navă printr-un arc de triumf prevăzut cu două console de zidărie care imită stîngaci capitele, încăperea altarului are un plan dreptunghiular care se apropie și el de pătrat. Cu lungimea interioară de 3,20 m și cu lățimea de 2,80 m, altarul este disproporționat de mare în raport cu nava, prezentînd în plus particularitatea unei evidente dezaxări.

Zidurile monumentului — și cu aceasta introducem în prezentare datele cîștigate prin cercetările abia încheiate — au grosimea apreciabilă de 0,80—0,90 m și sînt prevăzute cu o temelie din bolovani de rîu clădiți în amestec cu mortar într-un șanț de fundație adînc de numai 0,60 m. După decaparea tencuielilor exterioare s-a putut constata că zidurile sînt compuse în partea inferioară din patru sau cinci rînduri de blocuri mari de piatră cioplită, scoase dintr-un monument roman aflat undeva în vecinătate, iar în partea lor superioară din cărămidă confecționată de constructori. Golurile dintre blocuri au fost completate tot cu zidărie de cărămidă. Pentru golurile ferestrelor originale, două pe peretele de sud al navei, în partea de vest a acesteia și două în altar, pe peretele lui sudic și în ax, au fost folosite aceleași blocuri de piatră, cioplite cu stîngăcie (fig. 4, 5). Adăugînd faptul că două contraforturi situate pe cele două laturi ale navei, aproximativ în dreptul arcului dublou susținut de pilaștri, sînt rezultatul unor transformări ulterioare, socotim încheiată succinta prezentare a monumentului și ne îndreptăm în continuare atenția asupra știrilor din izvoarele scrise referitoare la Streisîngeorgiu și la familia de ctitori.

În urmă cu cincizeci de ani, Nicolaie Iorga nu dispunea de documente mai vechi de anul 1400 privind satul și familia de „nemeși români" care-l stăpîneau. Au mai apărut de atunci cîteva informații ceva mai vechi. Prima este din anul 1377 și constă dintr-o danie, din 15 iunie, a voievodului Transilvaniei, Ladislau de Losoncz făcută la Deva lui Petru, fiul lui Zăicu din Strei (numele maghiar al satului este Zeykfalva — *satul lui Zăicu*; în document, personajul este desemnat ca fiind „din districtul rîului Strei") și vărului său Nicolaie, fiul lui Ladislau din Streisîngeorgiu [16]. Dania este întărită trei zile mai tîrziu, în 18 iunie 1377, de regele Ludovic I la Cluj și constă din stăpînirea cu drept cnezial (more et consuetudine kenezyatus) a trei sate românești (villae volakalae) numite Chitidu de Sus,

[12] Corina Nicolescu, *Considérations sur l'ancienneté des monuments roumains de Transylvanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1962, 1, p. 419 și urm. ; R. Heitel, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen*, (II), în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art", série beaux-arts, XII, 1975, p. 6.

[13] Avem în vedere în primul rînd, desigur, monumente de cult, fără a exclude totuși refolosirea sau reconstrucția, în scopuri laice, a unor monumente romane ruinate de la *Ulpia Traiana Sarmizegelusa*, *Apulum* sau din alte locuri.

[14] Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 104.

[15] V. Drăguț, *op. cit.*, loc cit. ; G. Éntz, *op. cit.*, loc cit.

[16] E. Lukinich-L. Gáldi, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia...*, Budapesta, 1941, p. 271—273.

https://biblioteca-digitala.ro

Chitidu de Jos și Ocoliș (. . videlicet duas Kytid, superiorem et inferiorem ac Oklus). Despre aceste trei sate se precizează că se aflau în cuprinsul a două stăpîniri de drept cnezial distincte (sub duobus kenezyatis existentes) și că au fost stăpînite înainte vreme de un răposat cneaz cu numele Cîndea (Kend) și de fiii săi, dar că au ajuns în stăpînirea regală după executarea prin streang, pentru necredință, a acelui Cîndea. Aflăm de asemenea că fiii lui Cîndea, fugiți în Țara Românească, mai continuau la data daniei să săvîrșească acte ostile față de autoritatea regelui maghiar [17].

Identificarea celor trei sate comportă unele dificultăți. Pe valea Luncanilor la deal există azi un singur sat cu numele Chitid, despărțit de Streisîngeorgiu prin hotarul satului Ohaba Streiului. Deoarece Ohaba Streiului ținea pe atunci de Streisîngeorgiu [18], vecinătatea cu Chitidul a beneficiarilor daniei poate fi considerată ca nemijlocită. Pentru al doilea sat cu numele de Chitid, trebuie să alegem între identificarea cu Boșorod, care este satul următor pe valea Luncanilor la deal, sau cu vatra vreunui alt sat dispărut, situat tot acolo. Prima soluție pare mai probabilă [19]. În sfîrșit, un Ocolișul Mic există azi în vecinătatea Chitidului, pe o vale secundară, iar un Ocolișul Mare pe malul opus al rîului Strei, în imediata vecinătate a satului Strei unde rezida primul dintre beneficiarii daniei. Pentru „villa. . Oklus" identificarea rămîne prin urmare nesigură, cu atît mai mult cu cît nu ne este clară semnificația expresiei „sub duobus kenezyatis existentes" prin care este desemnată situația (topografică? ; patrimonială?) a celor trei sate [20].

Reținem oricum din acest episod înrudirea apropiată la 1377 dintre cnezii de la Strei și Streisîngeorgiu, foarte probabil descendenți din același bunic anonim, precum și existența înainte de 1377, în vecinătatea acestor sate și pe același curs inferior al Streiului, a unor stăpîniri de sate românești exercitate de familia unui cneaz cu numele Cîndea.

Dacă dania voievodală și întărirea regală din 1377 au reprezentat, de la acest an înainte, temeiul legal al stăpînirii celor două Chitiduri și a Ocolișului de către cnezii înrudiți din Strei și Streisîngeorgiu [21], nu știm în schimb care era temeiul juridic, după normele regatului angevin, prin care aceiași cnezi își stăpîneau satele proprii. Un document din anul 1392, pe care îl considerăm ca avînd o valoare cu totul ieșită din comun [22], ne încredințează că acest temei nu era altul decît starea de fapt, moștenită de la înaintași și acceptată tacit de coroana arpadiană și apoi de aceea angevină [23].

Documentul din 1392, în aparență o tranzacție imobiliară încheiată între două rude, în tabără pe Dunăre, în timpul campaniei împotriva turcilor și întărită de regele Sigismund de Luxemburg, nu este în realitate altceva decît o cale ocolită pentru obținerea, abia acum, a unui act regal care să apere juridic stăpîniri de drept cnezial exercitate în virtutea unei situații de fapt. Locul și momentul demersului, excluzînd desigur procedurile complicate și obișnuitele verificări, nu puteau să fie mai favorabile. S-a adăugat la aceasta și sprijinul lui Drag, fiul lui Sas, voievodul Maramureșului, care a intervenit pe lîngă rege în favoarea celor doi cnezi hațegani ce par a fi luat parte la campanie sub ordinele lui [24].

Dar să vedem ce spune documentul. Cîndreș, fiul lui Grigore din Streisîngeorgiu (de Zenthgeorgh), și Lațcu, fiul lui Nicolaie din același Streisîngeorgiu (de eadem /Zenthgeorgh/) — foarte probabil identici cu cei doi „jupani" zugrăviți în partea stîngă a tabloului votiv din 1408 — 1409 — fac un schimb de părți de sate, cu adaosul ca în cazul morții unuia dintre ei, cel rămas în viață să îl moștenească.

Satele în care cei doi cnezi stăpîneau părți de moșie sînt situate în două zone distincte ale Țării Hațegului. În schimbul consemnat de document, Cîndreș cedează părțile sale din satul (moșia) Sălaș (în text : *„portiones suas in possessionibus Zalaspataka et..."* — echivalent cu *valea Sălașului*, pe care se află azi patru sate : Ohaba de sub Piatră, Sălașu de Jos, Sălașu de Sus și Mălăiești) și dintr-un sat numit *Sub Brazi* (în text : *„Fenyalath"*, poate identic cu Mălăiești unde se află turnul locuință al cnezilor cu reședința în curtea azi ruinată din învecinatul Sălașu de Sus, dacă nu este vorba de un alt sat din vecinătate, dispărut sau purtînd azi alt nume) [25], situate sub Munții Retezatului, în inima Țării Hațegului. Pe de altă parte, Lațcu cedează părțile pe care le stăpînea în satele Streisîngeorgiu, Valea Sîngeorgiului, Grid și Strei-Săcel *(„Zentgeorgh... Pathak, Gred et Kysfalu")*, grupate toate într-un singur trup pe malul drept al cursului inferior al Streiului.

Că schimbul a fost fictiv și că nu a avut alt scop decît consemnarea satelor într-un act regal, o dovedește cu prisosință situația pe care o constatăm cu 12 ani mai tîrziu, la 1404, în documentul pe care l-a folosit și Nicolaie Iorga. Este vorba, de această dată, de o adevărată întărire a stăpînirii unor sate, acordată în formele consacrate prin practica din acei ani a cancelariei regale și care se înscrie într-un grup mai mare de diplome, date tot în 1404 unor cnezi români din Hațeg sau din alte părți ale Transilvaniei [26]. Diploma la care ne referim și care ne este cunoscută doar sub forma mandatului de introducere în stăpînire, adresat de rege capitlului din Alba Iulia [27], privește stăpînirea cu drept cnezial (possessio seu keneziatus) a văii Sălașului (Zallaspataka) de către o familie de cnezi hațegani (keneziis de Hathzagh) dintre care sînt pomeniți Cîndreș (Kenderes) și Barbu, fiii lui Grigore, Costea (Koztha), fiul lui Jaroslaus, și Lațcu, fiul lui Nicolaie, ultimul precizat ca fiind din Streisîngeorgiu (de Zenthgurgh). Tot despre acest din urmă cneaz ni se spune că ar fi nepotul de fiu al pomenitului Cîndreș, fiul lui Grigore, ceea ce, dacă nu se datorează unei greșeli de copist, îngreuiază mult reconstituirea genealogică [28].

Oricum, Cîndreș, fiul lui Grigore, și Lațcu, fiul lui Nicolaie, din 1404, sînt cele două nume pomenite și în „schimbul" de moșii din 1392 care, după cum se vede, nu a avut urmări reale în ceea ce privește repartizarea stăpînirilor de sate în cadrul familiei.

Pentru Streisîngeorgiu și satele ținînd de el, nu ni s-a păstrat din acești ani de la începutul secolului al XV-lea o întărire regală, asemănătoare celei mai sus pomenite, privind valea Sălașului sau celei acordate, tot în 1404, ramurii din Strei a familiei [29]. Se poate totuși afirma, fără teama de a greși, că o asemenea diplomă a existat. În prima jumătate a secolului al XV-lea, urmașii lui Cîndreș sînt

---

[17] *Ibidem* ; vezi comentariul episodului la R. Popa, *O spadă medievală din valea Streiului și cîteva considerații istorice legate de ea*, în „Sargetia", IX, Deva, 1972, p. 77 și urm.

[18] La prima apariție documentară, cu numele de „Zabadfalva" (sat liber — ohabă), satul este stăpînit de familia cnezială din Streisîngeorgiu ; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Huniadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 117.

[19] Două sate cu numele de Chitid sînt atestate documentar pînă în secolul al XVI-lea, în timp ce Boșorod apare în documente, cu acest nume, în secolul al XVIII-lea ; vezi C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 97 și 144. Deoarece informația autorului este lacunară pentru perioada 1526—1733, este probabil ca în cuprinsul ei să se fi produs schimbarea numelui sau restructurarea topografică a unor așezări mai mici din această parte a văii Luncanilor.

[20] Pentru problemele stăpînirii cu drept cnezial în secolele XIV—XV, vezi R. Popa, *Țara Maramureșului in veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 168 și urm., cu bibliografia mai veche.

[21] Temei legal care nu a putut împiedeca totuși dăruirea ulterioară a acelorași sate, cu drept nobiliar, familiei de nobili din Binținți (azi Aurel Vlaicu) ; *Documenta Valachorum*, p. 404—405. A fost vorba desigur de o cotropire, facilitată și de faptul că demnitatea de castelan al Hațegului a aparținut acestei familii.

[22] *Documenta Valachorum*, p. 429—430.

[23] În legătură cu această problemă vezi, printre altele, Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg pe vremea angevinilor*, în „Studii", XIII, 1960, 5, p. 148 și urm. ; R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 168 și urm.

[24] Pe document se află însemnarea *„relatio domini Drag Woyuode"*.

[25] Pentru identificări, vezi R. Popa, *Über die Burgen der Terra Hatzeg*, în „Dacia", N. S., XVI, 1972, p. 256—257.

[26] E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. II_1, sub anul 1404

[27] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I_2, p. 428 ; E. Mályusz, *op. cit.*, nr. 3368.

[28] Vezi mai jos tabloul genealogic.

[29] Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I_2, p. 434.

https://biblioteca-digitala.ro

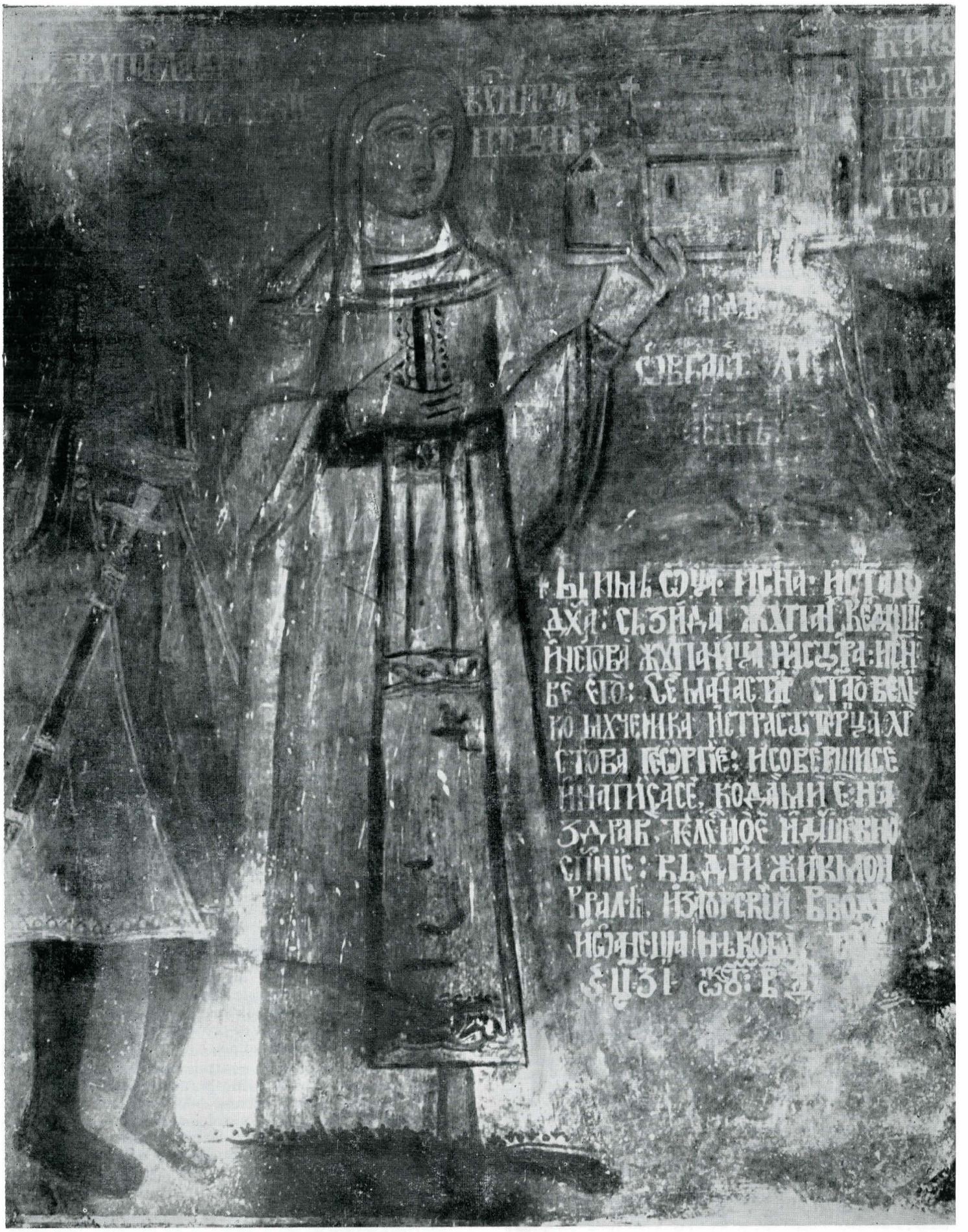

Fig. 2. Detaliu din tabloul votiv cu pisania din 1408—1409.

precizaţi de documente ca fiind din Streisîngeorgiu, satele din jurul Streisîngeorgiului apar ca fiind în stăpînirea acestei familii iar înşirarea Streisîngeorgiului printre satele care aparţineau la 1453 cetăţii Deva [30] nu are altă semnificaţie decît precizarea condiţiei juridice sub care era stăpî-

[30] *Ibidem*, II_2, p. 35.

https://biblioteca-digitala.ro

nit satul. Într-adevăr, exercitarea unei stăpîniri cu drept cnezial implica predarea unor produse și prestarea de slujbe către cetatea regală și, din această cauză, pomenirea tuturor satelor întărite sub asemenea condiție, ca făcînd parte din domeniul cetății, este cît se poate de firească [31].

Oprindu-ne în continuare asupra legăturilor genealogice care pot fi reconstituite pe temeiul documentelor invocate ca și pe temeiul altor cîtorva documente din prima jumătate a secolului al XV-lea [32], constatăm existența a trei linii distincte ale familiei, avînd toate legături cu Streisîngeorgiul. Facem aici abstracție de persoanele pomenite doar în legătură cu valea Sălașului, ca stăpînind acolo în devălmășie cu familia cnezială din Streisîngeorgiu, deoarece această devălmășie se datorează unor condiții de istorie social-politică hațeganâ a căror evocare depășește cadrul pe care ni l-am propus în studiul de față [33]. Cele trei linii ale familiei se prezintă astfel (vezi mai jos).

După cum se vede, izvoarele scrise de care dispunem nu permit coborîrea reconstituirilor mai jos decît mijlocul secolului al XIV-lea iar temeiurile înrudirii dintre cele trei linii familiare rămîn în bună măsură nesigure. Importantă este totuși certitudinea faptului că persoanele mai sus pomenite erau înrudite, așa cum o afirmă răspicat documentele și cum o confirmă tabloul votiv din 1408—1409, precum și, pe planul mai larg al reconstituirilor de istorie a Țării Hațegului, prezența familiei cneziale din Streisîngeorgiu, în calitate de stăpînă de sate sau de părți de sate, pe valea Sălașului sub Munții Retezatului.

Această din urmă constatare ne dă dreptul să propunem identificarea cneazului Cîndea, cel care înainte de 1377 stăpînea trei sate în vecinătatea Streisîngeorgiului și care a fost executat tot înainte de acest an, cu cel de-al doilea dintre personajele cunoscute în familia Cîndeștilor din Rîu de Mori. Este vorba de Mihail zis Cîndea (dictus Kende), fiul lui Nicolaie zis Cîndea, executat prin anii 1357—1359 și despre care știm că i s-au confiscat atunci satele [34]. Potrivirii de nume și de destin îi poate fi adăugat acum și argumentul topografic, decurgînd din vecinătatea de stăpîniri în două zone distincte ale Țării Hațegului, pe cursul inferior al Streiului și sub Munții Retezatului. Într-adevăr, dat fiind că satele Cîndeștilor din jurul Rîului de Mori sînt nemijlocit învecinate cu satele de pe valea Sălașului, este firesc ca în cnezii vecini cu Streisîngeorgiul să îi identificăm pe aceiași Cîndești. Dar această problemă va fi reluată altădată, într-un cadru de reconstituiri istorice mai largi.

Dacă documentele de cancelarie ajunse pînă la noi nu sînt de foarte mare folos pentru reconstituirea vechimii reale a bisericii din Streisîngeorgiu, ele confirmînd cel mult punctul de vedere al istoricilor de artă și arhitectură după care anul 1408 nu poate fi cel al construirii monumentului — fie și numai pentru faptul că satul este atestat încă din 1377 cu nume care se justifică prin hramul bisericii — în schimb cercetările arheologice inițiate aici în anii 1975—1976 au constatat o situație cu totul excepțională. Precizăm de la bun început că „excepțional" nu se referă atît la vechimea sau la caracterul monumentului, cît la posibilitățile unor reconstituiri certe, bazate pe materiale semnificative descoperite în condiții clare. Avem certitudinea că și alte monumente românești sînt la fel de vechi ca și biserica din Streisîngeorgiu sau chiar încă mai vechi, dar datarea lor precisă întîmpină de multe ori dificultăți datorită distrugerii în timp a documentelor arheologice.

Organizate de către fosta Direcție a Patrimoniului Cultural Național în colaborare cu Institutul de Arheologie și cu alte instituții de profil, ca etapă pregătitoare a lucrărilor de restaurare a monumentului, cercetările arheologice s-au întins pe o perioadă de 11 săptămîni [35]. Ele au constat din investigarea tuturor suprafețelor disponibile în interiorul și în jurul monumentului precum și din surprinderea și cercetarea altor cîtorva complexe arheologice din zona înconjurătoare, pe teritoriul actualului Oraș Nou al Călanului, al cărui cartier a devenit în ultimul timp și fostul sat Streisîngeorgiu.

Prezentul studiu își propune valorificarea rezultatelor cercetărilor arheologice din sectorul „Biserică" al șantierului Streisîngeorgiu și interpretarea lor în contextul știrilor din izvoarele scrise. Studii separate privind mate-

[31] *„Domeniul cetății"* avînd prin urmare nu atît sensul de *„moșii ale cetății"* ci acela de *„venituri ale cetății"*.

[32] O monografie istorică și arheologică a Țării Hațegului, pe care o avem în manuscris, folosește informațiile scrise de pînă după mijlocul secolului al XV-lea.

[33] Pentru existența și în Țara Hațegului a două categorii de cnezi, una a *cnezilor de vale* din care făcea parte și familia cnezială din Streisîngeorgiu și alta, subordonată, a *cnezilor de sat*, vezi R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du Moyen Âge*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XIV, 1975, 2, p. 300 și urm.

[34] *Documenta Valachorum* p. 143 ; asupra familiei Cîndea din Rîu de Mori, vezi și R. Popa, *O spadă*, p. 80—81 precum și Idem, *Über die Burgen*, p. 252 și urm.

[35] În 1975 între 9—28 iunie și 21 iulie—16 august iar în 1976 între 7 mai—6 iunie.

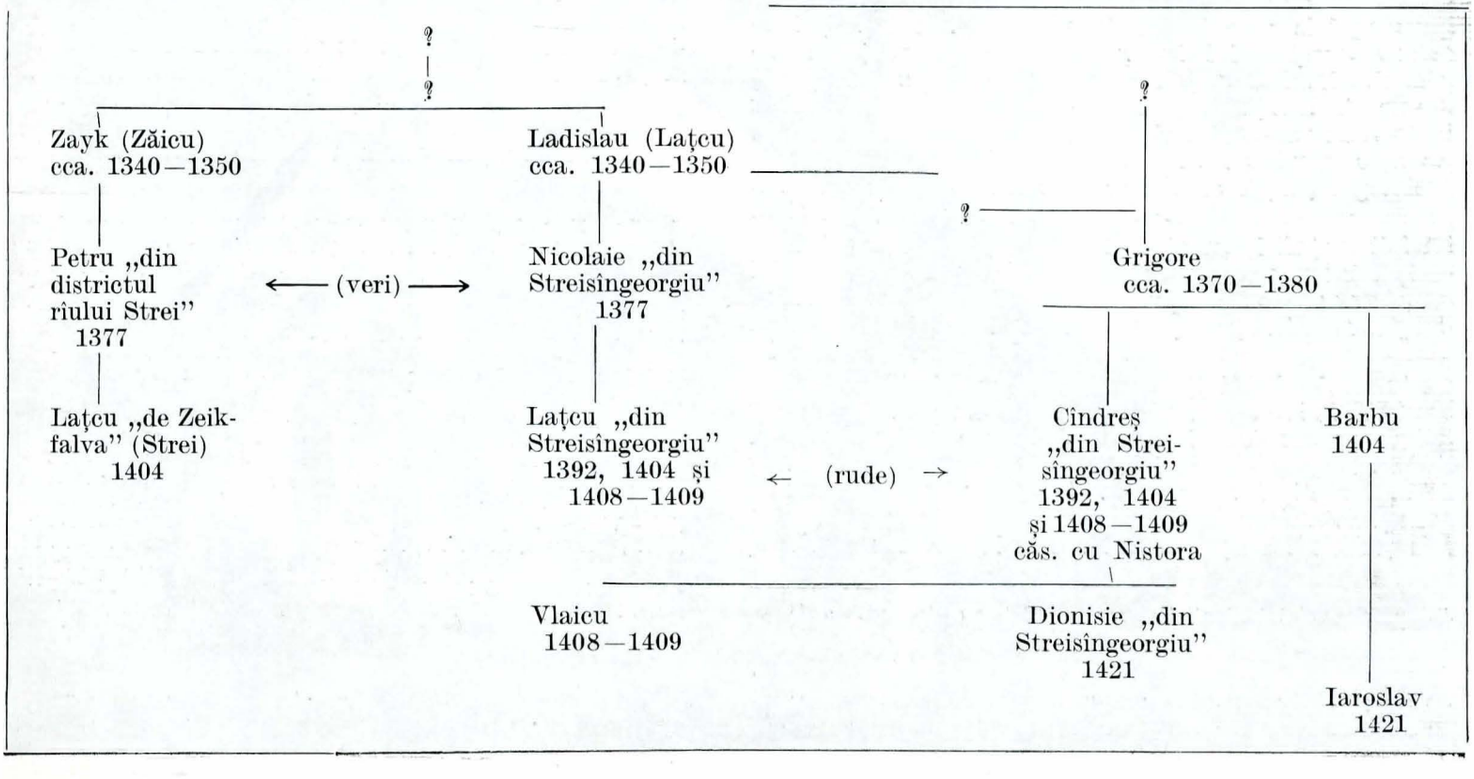

https://biblioteca-digitala.ro

rialul antropologic şi podoabele din secolele XIV—XVIII, provenind din acelaşi sector, au fost redactate de alţi membri ai colectivului [36]. Pentru alte sectoare ale şantierului şi pentru problemele legate de arhitectura monumentului sau de cercetările privind conservarea şi restaurarea decorului pictat, au fost întocmite studii speciale [37]. O parte a rezultatelor cercetărilor din prima campanie de săpături a fost deja valorificată sub aspect ştiinţific [38], aceste pagini aducînd unele precizări suplimentare şi completări substanţiale la publicările anterioare.

Planul săpăturilor. Biserica din Streisîngeorgiu este situată în mijlocul unui cimitir şi a fost folosită ca monument de cult pînă la data începerii cercetărilor. Morminte foarte noi se află chiar lîngă zidurile monumentului. Din această cauză, în exteriorul bisericii, săpătura a trebuit să se limiteze la o singură secţiune mai mare şi la casete de numai 3—5 m, care în punctele unde au apărut morminte recente nu au mai putut fi adîncite pînă la solul viu.

Interiorul monumentului a putut fi în schimb cercetat integral, întîi printr-o secţiune longitudinală plasată în axul bisericii şi apoi prin casete (fig. 6). Martorii lăsaţi pentru verificări ulterioare la sfîrşitul campaniei 1975 în interiorul părţii vechi a monumentului, au fost desfiinţaţi în anul 1976 pentru a permite montarea noilor pardoseli.

În cuprinsul cimitirului actual, în afara secţiunii trasate perpendicular pe latura de nord a navei bisericii, s-a mai încercat practicarea a două secţiuni, una la est şi una la nord-vest de monument, pentru verificarea extinderii celei mai vechi faze a necropolei. În sfîrşit, prelungirea spre vest a secţiunii trasate pe axul bisericii a permis precizarea faptului că biserica a fost construită iniţial chiar la marginea terasei şi că actuala platformă din faţa intrării se datorează unor nivelări recente.

Stratigrafia. Cu toate că mormintele mai noi au răscolit întregul teren din jurul monumentului, pînă la adîncimi situate cu mult sub cota solului viu, s-au găsit totuşi cîteva puncte — în special în partea de vest a navei — unde absenţa intervenţiilor ulterioare a permis reconstituirea clară a succesiunii de straturi (fig. 7).

Solul viu se află la adîncimea de 0,45—0,50 m faţă de nivelul actual de călcare, fiind constituit din pietriş galben-roşietic foarte compact şi, la limita superioară a acestuia, dintr-un strat de pămînt lutos castaniu, gros de cca 0,50 m, lipsit şi el de orice material arheologic. Dealtfel, constructorii bisericii s-au mulţumit, pentru aşezarea temeliilor, să străpungă acest strat lutos de culoare castanie şi să plaseze talpa fundaţiei zidurilor pe pietrişul compact despre care a fost vorba.

Deasupra solului viu a fost surprins, în cîteva locuri şi doar pe distanţe foarte mici, un strat distinct de sol castaniu, gros de numai 2—3 cm, reprezentînd solul vegetal de la începuturile locuirii medievale din acest loc. Pe profilul transversal obţinut în navă (fig. 8), acest strat este acoperit parţial de o lentilă de pămînt roşietic, pe care o interpretăm ca reprezentînd nivelul podelei bisericii de lemn care a precedat pe acelaşi loc actualul monument de zid, biserică de lemn despre care va fi vorba la locul cuvenit. Această lentilă roşietică cuprinde şi pigmenţi de cărbune. Pe alte mici porţiuni, în locul len-

[36] Vezi studiile separate din prezentul volum. Din colectivul şantierului au mai făcut parte, în diferite perioade : Gh. Baltag, Dan Busuioc, Victor Eskenasy, Ioachim Lazăr, Mircea Lazăr, Larisa Nemoianu şi Adrian Rusu.

[37] Proiectul de restaurare şi conducerea lucrărilor se datorează arhitectului Şerban Popescu-Dolj iar cercetările asupra picturii şi restaurarea ei aparţin unui colectiv condus de Marius Popescu şi Oliviu Boldura. Le mulţumim şi aici tuturor pentru informaţiile pe care ni le-au dat.

[38] R. Popa, *Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11—14. Jahrhunderts im Süden Transilvaniens*, în „Dacia", N.S., XX, 1976, p. 37 şi urm. Prezentul studiu cuprinde şi rezultatele obţinute în 1976, aducînd unele îndreptări la cele publicate anterior, îndreptări ce vor fi menţionate expres.

Fig. 3. Biserica din Streisîngeorgiu înaintea lucrărilor din 1975—1977. Vedere dinspre sud-est.

https://biblioteca-digitala.ro

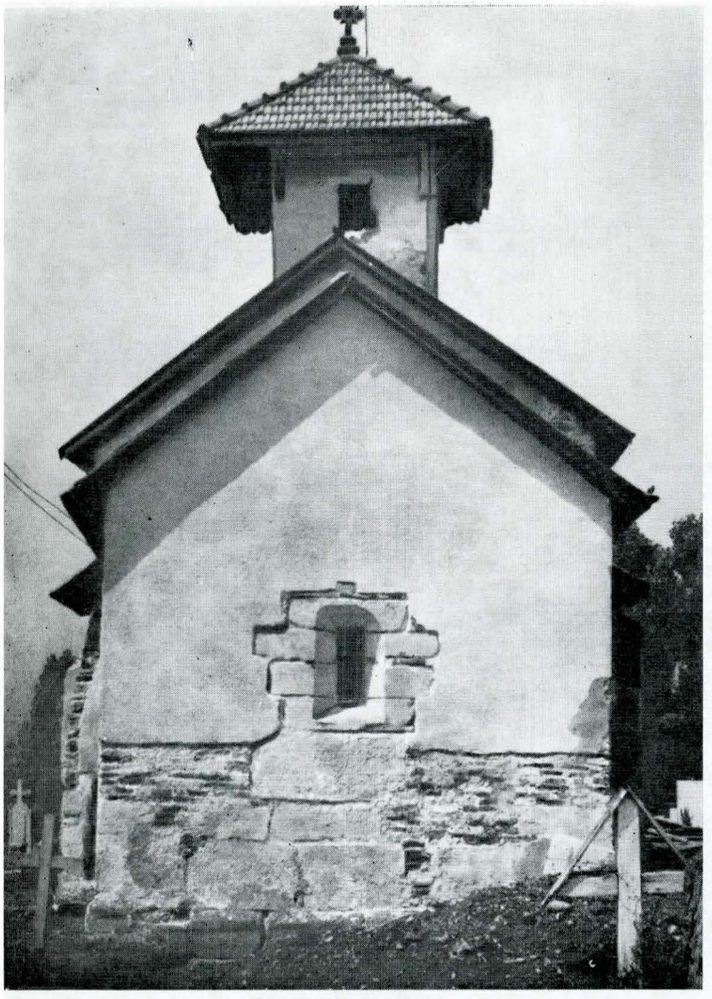

Fig. 4. Biserica din Streisîngeorgiu. Latura estică a altarului.

tilei roşietice apare o lentilă distinctă de lut castaniu pe care am interpretat-o ca fiind pămînt scos din şanţul de fundaţie al bisericii de zid [39]. Nici un material arheologic, util plasării în timp a momentului construirii bisericii, nu a fost descoperit în acest strat sau în lentilele care se leagă de el.

Următoarele niveluri se leagă de pavimentele din piatră şi din cărămidă sau de podelele de lemn care au fost succesiv montate în interiorul bisericii. Comparînd situaţia din navă cu aceea din altar, unde nu s-a păstrat nici o porţiune nederanjată a solului vegetal antic dar unde s-au conservat *in situ* cîteva lespezi de piatră aparţinînd unei refaceri a celui mai vechi paviment, rezultă că acesta din urmă este reprezentat de o placă de zidărie din mortar cu pietre mici de rîu, care a fost adosată, înainte de întărirea mortarului, feţelor interioare ale blocurilor mari de piatră cioplită de la limita superioară a temeliei. Această placă de zidărie s-a mai păstrat sub forma unor „mustăţi", uneori destul de late, atît în navă cît şi în altar. Plăcii de zidărie îi corespunde, doar în navă şi numai în locurile în care nu s-au produs intervenţii ulterioare, un strat subţire de mortar alb care are valoarea de nivel de construcţie a bisericii de zid. *Acest prim strat de mortar alb se lipeşte direct de temelia stîlpului de sud al turnului dovedind, în afara oricărei îndoieli, că stîlpii au fost construiţi odată cu zidurile monumentului* [40].

Tot în navă, aşezate direct pe stratul de mortar alb al constructorilor bisericii, s-au mai păstrat *in situ* cîteva lespezi mici de piatră. Rezultă din toate acestea, în mod neîndoielnic, că cel mai vechi paviment din biserică a fost

[39] R. Popa, *Streisingeorgiu. Ein Zeugnis*, p. 34 ; observaţiile stratigrafice din 1976 au fost mai concludente pentru existenţa iniţială a unui monument de lemn.

[40] Situaţia stratigrafică este mai puţin clară la temelia stîlpului de nord, unde o „mustaţă" de mortar lasă impresia unei refaceri mai radicale a zidăriei, poate chiar pînă în temelia ei.

din lespezi de piatră aşezate pe placa de zidărie mai sus amintită sau pe stratul de mortar al constructorilor şi că în altar, după practicarea unor gropi care i-au răscolit întreaga suprafaţă pînă la o adîncime de 0,60—0,65 m, pavimentul de lespezi a fost refăcut deasupra umpluturii. Această din urmă operaţie explică şi găsirea în altar a lespezilor pavimentului la o cotă mai joasă decît aceea a plăcii de zidărie, deoarece umplutura s-a tasat în decursul timpului.

Deasupra pavimentului de lespezi a apărut în cîteva locuri, mai ales în altar, un strat subţire de pămînt negru, conţinînd arsură şi cărbune. Pare să fie vorba de urmele, nu îndeajuns de bine îndepărtate, ale unui incendiu. Acestui strat de pămînt negru îi urmează cel de-al doilea paviment, amenajat din cărămizi cu dimensiunile de 0,32/0,16—0,18 m şi grosimea de 0,055—0,06 m. Cărămizile sînt identice ca dimensiuni celor folosite la zidurile monumentului. Pavimentul de cărămizi este aşezat pe un pat de mortar format din două foi, mortar roşietic cu sfărîmătură de cărămidă în partea inferioară şi mortar alb în partea superioară. Acest paviment de cărămidă este prezent atît în navă cît şi în altar. Patul pe care a fost montat pledează pentru legarea lui de lucrările unei etape de refaceri a monumentului, eventual de modificări ale bolţilor, deoarece asemenea lucrări ar explica prezenţa sfărîmăturilor de cărămidă în mortar.

Pavimentul următor este compus tot din cărămizi dar, în acest caz, în majoritate din spolii romane, avînd intercalate pe alocuri şi pietre sau lespezi mici. În unele porţiuni a fost surprins şi un strat de mortar situat la baza acestui al treilea paviment, fapt care ne obligă să îl punem în legătură cu o altă etapă de transformări a monumentului. În sfîrşit, urmele mai vechi ale unei podele de lemn se leagă mai mult decît probabil de construirea pronaosului sau a tindei de zid (în interiorul căreia nu s-au găsit urme ale unor pavimente de piatră sau de cărămidă), data

Fig. 5. Biserica din Streisîngeorgiu. Latura sudică a navei.

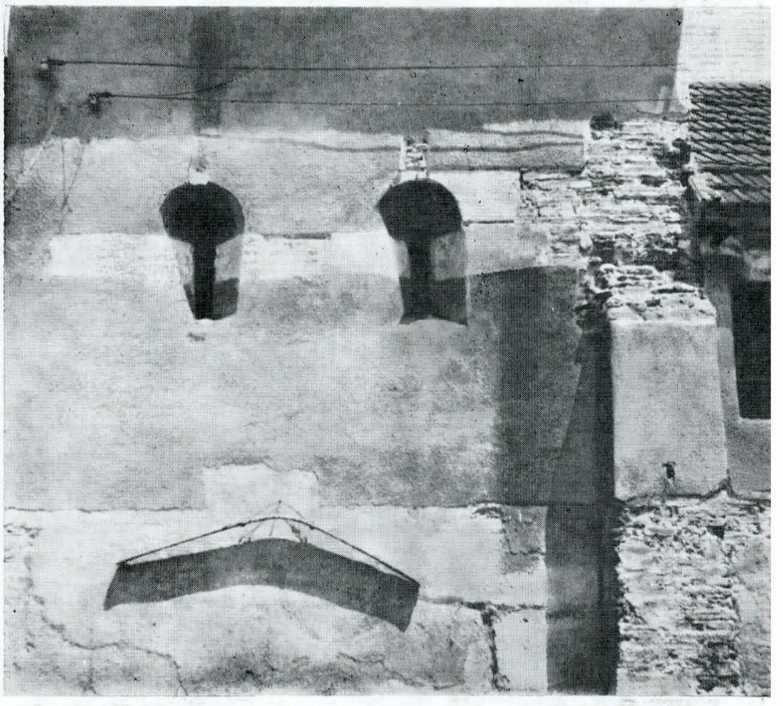

acestei podele fiind, pare-se, anul 1858 în care s-au executat şi unele picturi pe bolta din altar. Deasupra acestor urme se află podeaua de lemn actuală, aşezată pe nivelări cu nisip şi pămînt galben.

Aceasta fiind situaţia stratigrafică din interiorul părţii vechi a monumentului, adăugăm că la vest de acesta, adică în interiorul pronaosului sau al tindei, unde morminte mai noi sau mai vechi (dar nu mai vechi decît secolul al XV-lea) au dus la dispariţia nivelului de căl-

https://biblioteca-digitala.ro

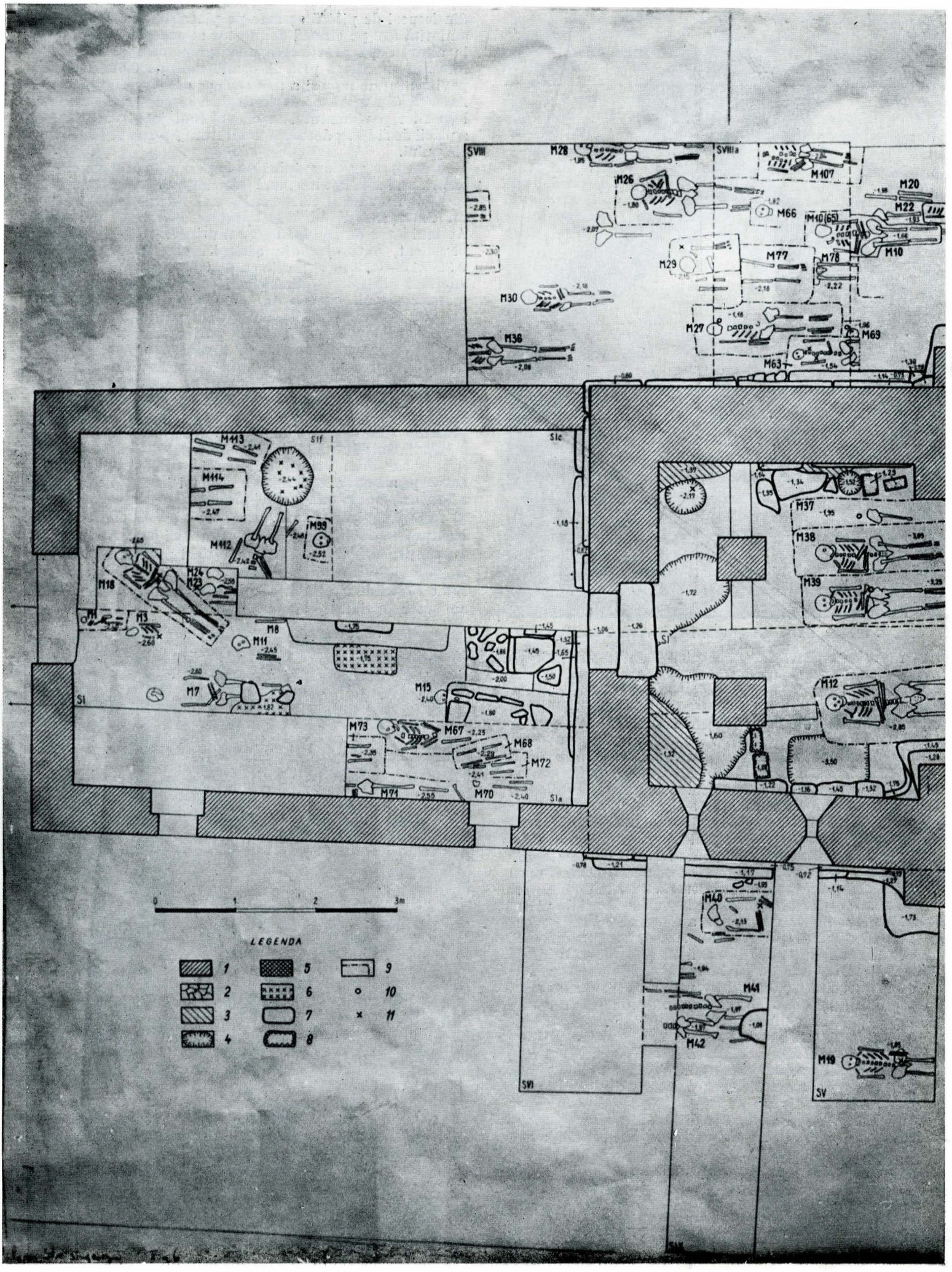

https://biblioteca-digitala.ro

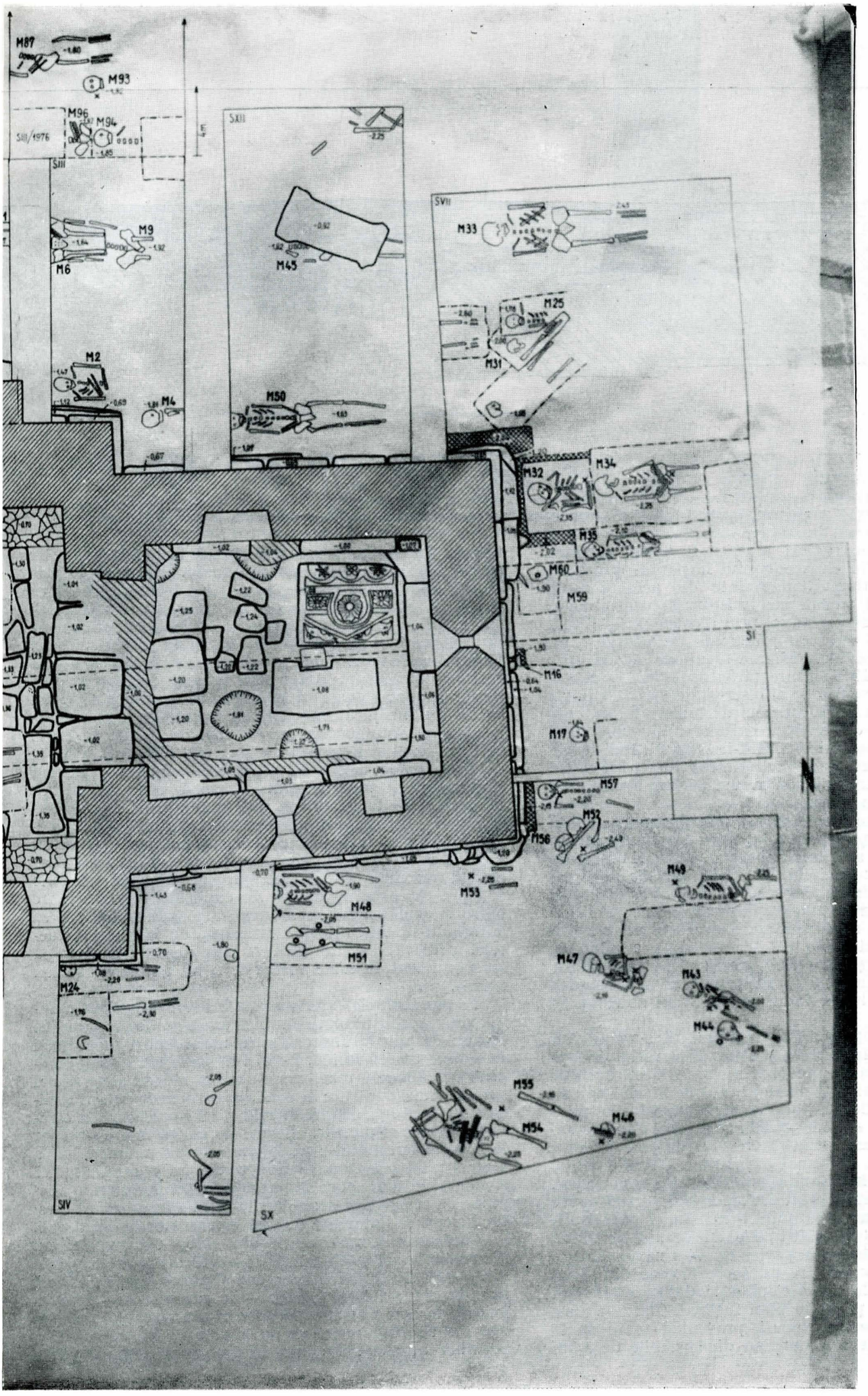

Fig. 6. Planul cercetărilor arheologice din 1975—1976 de la biserica din Streisîngeorgiu. Legenda: 1, ziduri; 2, plombe de zidărie adăugate în spatele pilaştrilor; 3, placa de zidărie a primului paviment; 4, gropi; 5, umplutura gropilor mormintelor anterioare bisericii de zid; 6, nivel de arsură; 7, lespezi de piatră, pietre, bloceuri de la temelie şi margini ale temeliei de zidărie; 8, cărămizi din paviment; 9, limite de gropi de morminte; 10, piese de podoabă; 11, monede. Toate adîncimile se raportează la o cotă 0, aflată cu 1 m sub pragul exterior al ferestrei altarului (vezi şi pe profil).

https://biblioteca-digitala.ro

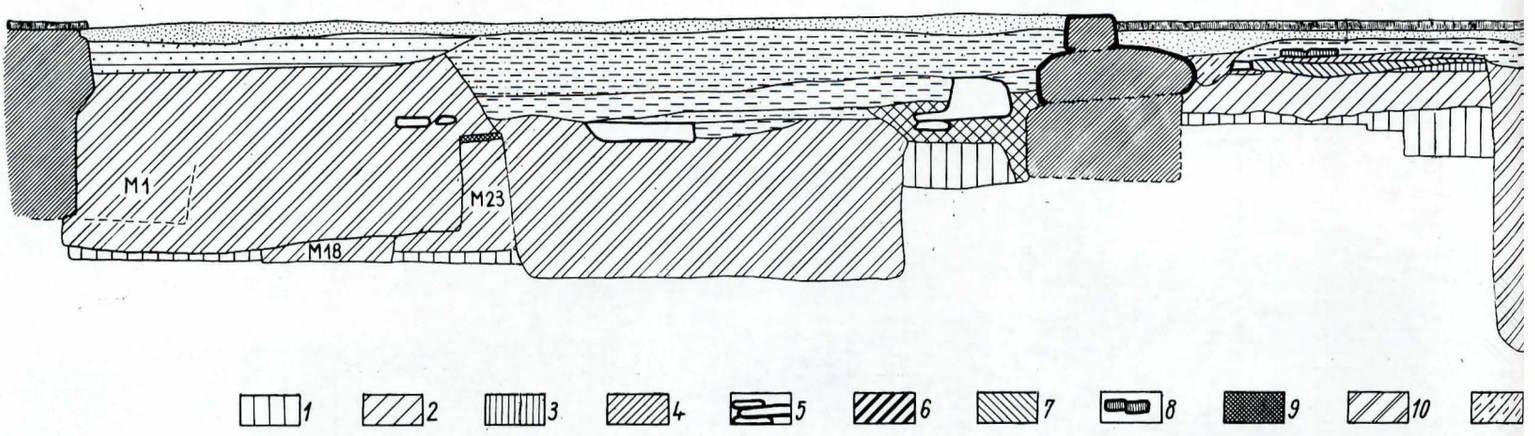

Fig. 7. Profilul nordic al secţiunii axiale (S.I). Legenda : 1, pietriş gălbui — roşcat, sol viu ; 2, lut castaniu-gălbui, sol viu ; 3, sol castaniu ; 4, mortar alb ;5, lespezi şi pietre ; 6, pămînt negru ; 7, mortar roşu ; 8, cărămizi ; 9, pămînt negru cu cărbune ; 10, umplutură din gropi de morminte ; 11, gropi cu pămînt amestecat ; 12,

care al primilor constructori, a putut fi totuşi surprins un strat de incendiu care, coborînd în pantă spre vest, acoperă cele mai timpurii morminte din această zonă. Stratul de incendiu trebuie pus în legătură cu un pronaos de lemn care a fiinţat cîndva, prin secolele XV—XVII.

Dintre profilele casetelor practicate pe laturile exterioare ale monumentului, trebuie menţionat acela estic al casetei S VIII a/1976 pe care, fără a se putea face raportări la nivelul de construcţie al bisericii de piatră, a putut fi totuşi identificată o succesiune de înmormîntări care se întinde în timp din vremea existenţei monumentului de lemn şi pînă în secolul al XVIII-lea (fig. 9). Dar despre aceste înmormîntări şi despre datarea lor, pe temeiul inventarului funerar, va fi vorba mai pe larg atunci cînd ne vom ocupa de necropolă.

Observaţii privind planimetria şi zidurile monumentului. Aşa cum s-a mai spus în treacăt, doar cele două contraforturi şi pronaosul sau tinda constituie adăugiri ulterioare la planul monumentului iniţial. *Toate celelalte părţi ale sale, cu toate detaliile lor planimetrice, datează de la origine şi au fost realizate într-o singură etapă de construcţie.* Temeliile părţii vechi a monumentului, cercetate pe întregul lor traseu şi în toate punctele de intersecţie a zidurilor, sînt perfect ţesute şi, mai mult, arată că au fost clădite dintr-o dată într-un şanţ de fundaţie continuu, umplut pe toată lărgimea lui cu rînduri de bolovani de rîu şi cu mortar.

În raport cu zidurile vizibile la suprafaţă, s-a mai găsit încă un zid, situat între navă şi altar. Este vorba de fapt de zidul de est al navei, prevăzut cu o temelie cu ceva mai puţin adîncă (numai 0,35—0,40 m faţă de nivelul de călcare al constructorilor, în timp ce temeliile zidurilor perimetrale sînt adînci de 0,50—0,60 m) şi care, după aşezarea pe temelie a unui rînd de blocuri de piatră foarte mari, nu a mai fost continuat în înălţime, lăsînd deschisă trecerea din navă în altar prin intermediul unei trepte. Dar şi temeliile acestui zid lat de 0,80 m sînt perfect ţesute cu temeliile de contur ale monumentului şi, mai mult, pe blocurile lui se sprijină atît picioarele arcului de triumf cît şi pintenii de zidărie din partea de est a navei.

În exterior, biserica are un soclu format din două rînduri de blocuri de piatră cioplită, rîndul superior fiind prevăzut şi cu un profil în plan înclinat (fig. 10). Cele mai mari dintre aceste blocuri, provenind toate de la ruina unui monument roman, au dimensiunile de 1,30/0,60 m. Pe cîteva blocuri sînt vizibile lăcaşurile scoabelor de fier folosite de constructorii romani. Blocurile profilate au fost spoliate ca piese gata cioplite deoarece, în cîteva locuri, în care aceste blocuri nu au ajuns, constructorii medievali au recurs la imitarea profilului soclului cu mortar. Cîteva blocuri din rîndul inferior al soclului lipsesc, fiind înlocuite cu zidărie din bolovani de rîu asemănătoare zidăriei din temelie. Acest rînd inferior de blocuri, care iniţial nu a stat cu toată înălţimea sa deasupra nivelului de călcare din jurul bisericii, are în interiorul monumentului drept corespondent un alt rînd de blocuri care iese cu 0,10—0,30 m în raport cu verticala zidurilor.

Una dintre cele mai importante observaţii privind planimetria şi zidurile monumentului este constatarea că *biserica are în temelii un plan cu mult mai regulat decît în elevaţie.* Diferenţa dintre verticala zidului şi faţa temeliei ajunge în unele locuri, într-un sens sau într-altul, pînă la 0,30—0,35 m. Un plan pe care s-ar trece doar traseul temeliilor, ar fi foarte apropiat de un plan simetric şi logic. Aceasta ne obligă să explicăm cea mai mare parte a ciudăţeniilor şi asimetriei planului elevaţiei ca datorîndu-se dificultăţilor utilizării, de către constructorii medievali, a unor blocuri gata cioplite, luate de la alt monument, în cazul nostru de la un monument roman ruinat.

Pe paramentele exterioare ale bisericii, deasupra soclului, zidurile sînt formate din încă unul sau două rînduri de blocuri de piatră, intercalate în unele locuri cu porţiuni de zidărie din cărămidă. De aici în sus apare zidărie omogenă de cărămidă care, examinată la nivelul acoperişului sau în adîncimea cîtorva sondaje, se dovedeşte a fi realizată cu două feţe clădite îngrijit şi cu emplecton din cărămidă, piatră şi mortar. Blocuri de piatră mai apar doar în dreptul ferestrelor : pe faţada estică a altarului, de la soclu şi pînă deasupra golului ferestrei iar pe faţada sudică a monumentului, doar în jurul golurilor ferestrelor. Cioplirea cu stîngăcie a arcurilor ferestrelor în grosimea acestor blocuri se datorează desigur constructorilor medievali.

Cărămizile confecţionate de către constructori au dimensiunile de 0,30—0,32/0,15—0,16 cm şi grosimea de 0,05—0,06 cm. Cărămizi romane şi pietre mici de carieră sau de rîu au fost folosite — la paramente — doar în locurile în care s-au produs refaceri sau reparaţii ale zidăriei : la colţurile estice ale navei şi la limita superioară a pereţilor acesteia. Trebuie de asemenea adăugat că în

https://biblioteca-digitala.ro

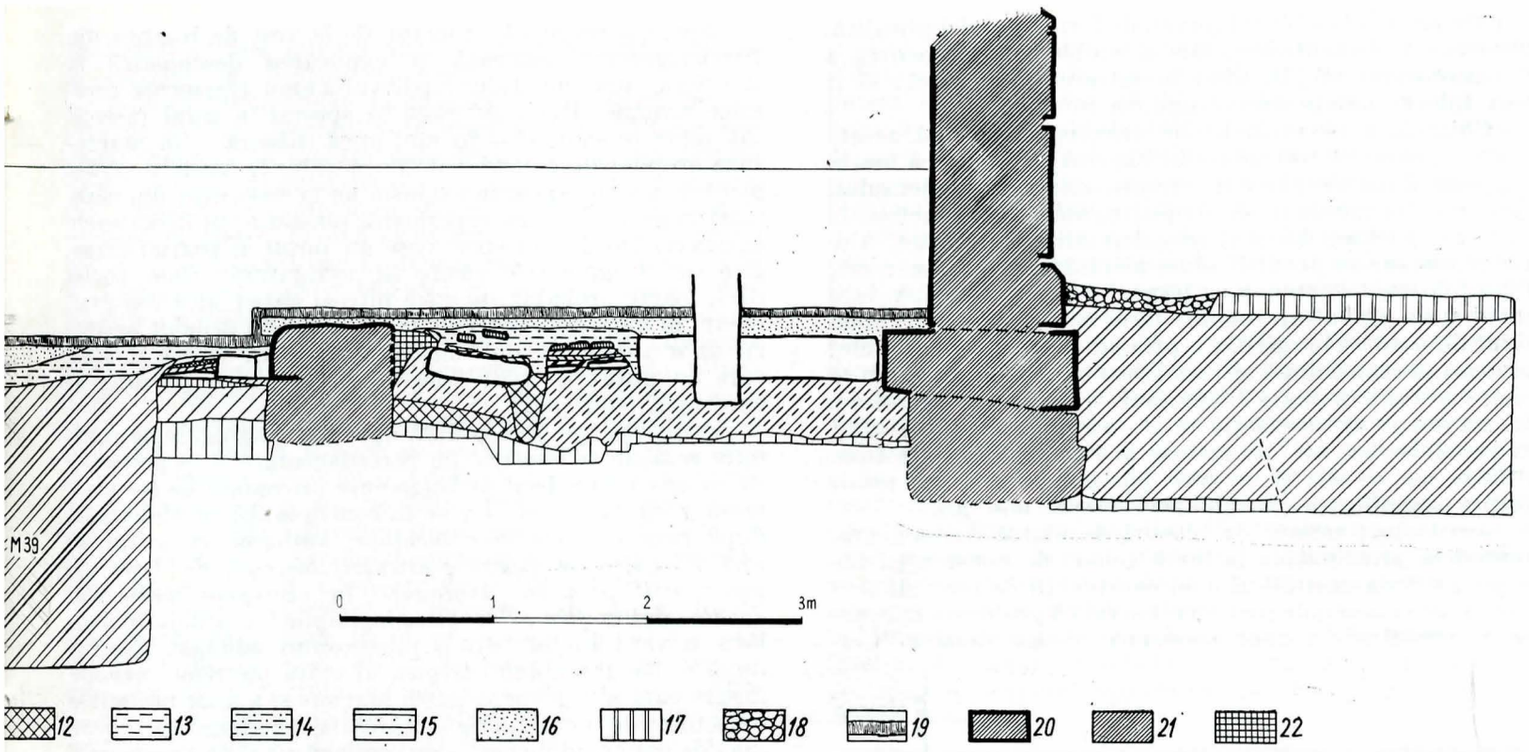

umplutură de gropi cu pămînt negru-castaniu ; 13, lut galben de nivelare ; 14, pămînt galben cu moloz ; 15, pămînt galben cu moloz şi nisip ; 16, nisip de nivelare ; 17, sol vegetal actual ; 18, pavaj recent ; 19, podea de lemn ; 20, blocuri din zid ; 21, temelia din zidărie ; 22, placa de zidărie a primului paviment.

casetele practicate în jurul monumentului au apărut numeroase fragmente de ţigle cu grosimea de 0,015 m şi cu lăţimea de 0,18 m, prevăzute cu un „cioc" proeminent de 0,025 m ; lungimea lor este incertă. Particularitatea acestor ţigle constă din prezenţa, pe faţa lor superioară, a unor dungi paralele realizate cu degetele trase pe pasta moale, asemănătoare şenţuirilor de pe cărămizile şi ţiglele romane. Ţiglele găsite în jurul monumentului sînt totuşi cu siguranţă medievale şi provin, foarte probabil, de la primul acoperiş al monumentului [41].

Cîteva observaţii privind materialele romane descoperite la biserica din Streisîngeorgiu. Ca la toate celelalte monumente medievale de zid din Ţara Haţegului, şi la Streisîngeorgiu constatăm că ne aflăm şi aici în inima provinciei romane Dacia, într-o zonă în care la începuturile evului mediu se mai păstrau foarte multe ruine romane cu ziduri destul de înalte şi poate chiar cu detalii arhitectonice încă destul de bine conservate deasupra solului. Credem a nu greşi socotind că şi aici, în Ţara Haţegului, ca şi în alte părţi, dispariţia din peisaj a ruinelor romane s-a datorat în bună măsură activităţii constructorilor medievali, care le-au transformat în adevărate cariere de materiale gata fasonate.

[41] Nu cunoaştem deocamdată analogii pentru acest tip de ţigle. Pasta din care sînt lucrate este identică cu aceea a cărămizilor din ziduri.

În afara blocurilor de piatră folosite la partea inferioară a zidurilor şi a unui capitel roman refolosit în zidul de est al navei, precum şi în afara cărămizilor folosite pentru pavimentul tîrziu sau pentru reparaţii ale zidurilor, la monumentul din Streisîngeorgiu s-au mai descoperit unele materiale romane asupra cărora trebuie să zăbovim, fie şi în treacăt. Este vorba în primul rînd de cîteva altare romane, utilizate în interiorul bisericii. Unul dintre ele a servit ca picior al mesei din altar, altul, mai scund dar mai masiv, ca masă ţinînd loc de diaconicon lîngă peretele sudic iar al treilea — singurul cu inscripţie [42] — tot în altar dar alipit peretelui de nord, era încastrat într-o zidărie mai nouă şi ţinea loc de masă a proscomidiei. Două pietre romane de dimensiuni mari au fost refolosite în ultimul paviment, de dinainte de montarea podelei de scînduri, în acelaşi altar al bisericii. Una dintre ele, cu dimensiunile de 1,15/0,90 m şi grosimea de 0,30 m, este lucrată din marmură alb-cenuşie şi decorată pe o faţă cu arcade, flori de acant şi delfini. Ea provine de la partea superioară a unei stele funerare.

[42] CIL, III, 7892. Calitatea de *decurio coloniae* a personajului pomenit în inscripţie justifică opinia după care complexul roman, aflat în vecinătate şi folosit pentru scoaterea de materiale de construcţie, cuprindea clădiri mai importante.

Fig. 8. Profil sud-nord în interiorul navei, în dreptul stîlpilor turnului. Legendă : 1, pietriş gălbui-roşcat, sol viu ; 2, lut castaniu-gălbui, sol viu ; 3, sol castaniu ; 4, strat de mortar alb ; 5, lespezi de piatră ; 6, sol castaniu-roşietic cu arsură ; 7, sol castaniu cu pigmenţi de mortar ; 8, strat de mortar roşu ; 9, mortar roşu cu fragmente mari de cărămidă ; 10, sol castaniu purtat ; 11, cărămizi ; 12, umplutură în gropi ; 13, nivelare cu lut ; 14, urme de podea ; 15, nivelare cu nisip ; 16, bloc de piatră în zid ; 17, zidărie.

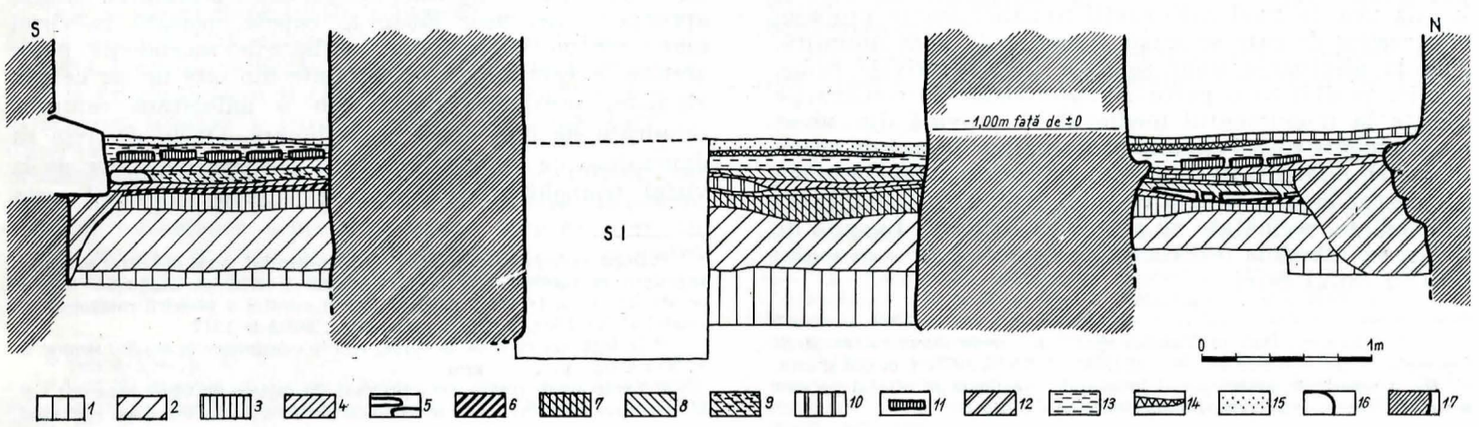

https://biblioteca-digitala.ro

Este probabil ca blocul roman de formă paralelipipedică, decorat cu elemente vegetale şi scobit ulterior pentru a fi transformat în jilţ, aflat la intrarea în biserică, să fi fost folosit înainte vreme undeva în navă.

Chiar fără să avem probe directe, credem că aceste pietre romane au fost aduse în biserică într-o epocă foarte timpurie dacă nu chiar în vremea zidirii monumentului, fiind apoi tot mereu refolosite pentru amenajări funcţionale cu prilejul refacerilor şi al transformărilor interioare. Alte pietre romane au putut fi aduse aici într-o epocă mai nouă, fiind folosite în exterior ca lespezi de mormînt, cum este cazul unui alt altar roman, fără inscripţie, găsit lîngă zidul de nord al bisericii. Cu prilejul construirii actualului pronaos, nu mult după mijlocul secolului trecut, mai multe pietre romane de mari dimensiuni — fragmente de altare, un fragment de inscripţie etc. — care par a se fi aflat în jurul bisericii, au fost incluse la baza zidăriei acestuia. Printre ele se află şi un bloc purtînd pe faţă un decor asupra semnificaţiei căruia vom reveni mai jos.

Acest mare număr de blocuri de piatră romane provenind în principal de la două genuri de construcţii (de la un zid monumental al unei construcţii de mari dimensiuni şi de la monumente funerare) ridică problema existenţei în vecinătate a unor asemenea vestigii romane. Cer-

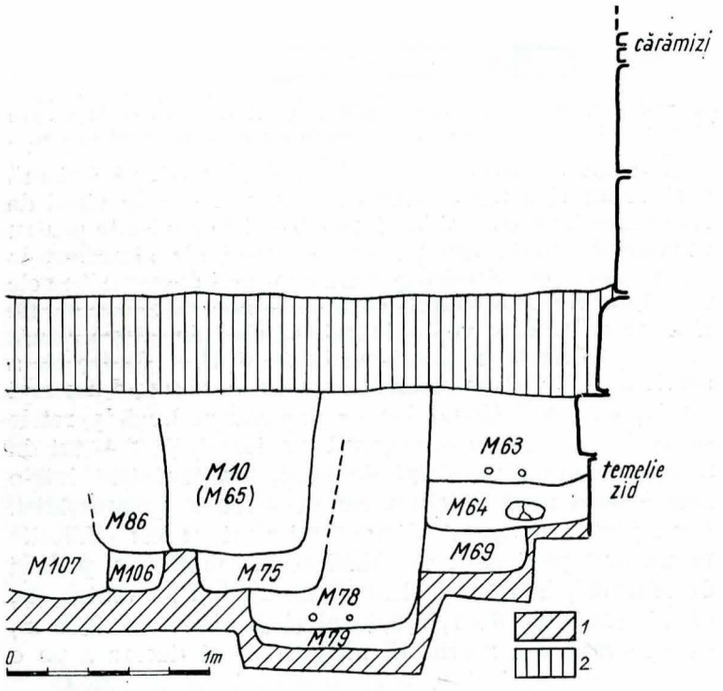

Fig. 9. Profilul estic al casetei VIIIa/1976. Legendă : 1, sol viu ; 2, sol decapat în 1976.

cetările arheologice întreprinse la cca 60 m nord-vest de biserică, pe marginea terasei, au evidenţiat existenţa în acel loc a unei necropole romane [43] şi este foarte probabil ca măcar o parte dintre pietrele cu caracter funerar refolosite la biserica din Streisîngeorgiu să provină de la această necropolă. La distanţa de cca 150 m vest de biserică, pe marginea terasei inferioare a văii Luncanilor, se află urmele unei construcţii romane, foarte probabil *villa rustica* de care se leagă şi necropola abia amintită. Pînă la efectuarea unor sondaje în respectivele ruine, socotim posibil ca o parte a materialelor de construcţie folosite la monumentul medieval să provină din acest loc. Adăugăm totuşi că în împrejurimi, pe o rază de cîţiva kilometri, numărul ruinelor romane azi sesizabile pe teren este destul de mare [44], fapt cu totul explicabil ţinînd seama de imediata vecinătate cu staţiunea balneară romană de la Aquae, aflată la o distanţă de numai 4 km pe malul opus al rîului Strei.

Apariţia necropolei romane de la vest de biserica din Streisîngeorgiu uşurează şi explicarea descoperirii în interiorul monumentului medieval a unor fragmente ceramice romane. Ele s-au găsit în special în solul răscolit din altar precum şi — în mai mică măsură — în umplutura gropilor de mormînt de lîngă zidurile bisericii. Fragmentele provin aproape exclusiv de la vase mici din ceramică roşie de factură superioară, obişnuite în inventarele funerare. Două asemenea vase au putut fi parţial întregite din fragmentele găsite în umplutură. Este vorba deci, foarte probabil, de vase întregi găsite încă din evul mediu în morminte romane, poate chiar cu prilejul scoaterii unor materiale de construcţie pentru biserică, vase care au putut fi chiar folosite ca recipiente în altar şi care apoi s-au spart.

Explicaţia pe care o dăm apariţiei fragmentelor ceramice romane la biserica din Streisîngeorgiu — şi precizăm că nu este vorba decît de fragmente provenind de la maximum 4—5 vase mici — vine în concordanţă cu observaţia după care *pe locul monumentului medieval nu a existat nici o locuire anterioară construirii bisericii de lemn şi practicării primelor îngropări în necropola medievală.*

Relieful creştin de la Streisîngeorgiu. Cu prilejul demolării în vara anului 1976 a pronaosului adăugat bisericii după mijlocul secolului trecut, în afara pietrelor romane despre care a fost vorba puţin mai sus şi a unor materiale obişnuite de construcţie — cărămizi moderne şi pietre mici de carieră şi de rîu — au mai apărut şi trei piese care merită o atenţie specială. Două dintre ele sînt fragmente de pietre funerare cu inscripţia în limba maghiară, datate 1847 şi 1849, utile pentru fixarea unui termen *post quem* al construirii pronaosului. O piatră funerară cu textul inscripţiei tot în limba maghiară şi cu data 1812 a fost găsită sub strana cantorului, folosită acolo ca un fel de podium. Deşi în cuprinsul cimitirului din jurul bisericii nu există alte pietre de mormînt decît cele româneşti ortodoxe, nu excludem eventualitatea ca într-un colţ al acestui cimitir să se fi aflat mormintele slujitorilor de rit reformat de la curtea nobiliară din Streisîngeorgiu [45] şi ca aceste morminte să fi fost dezafectate la 1858. Ni se pare totuşi mai probabil ca pietrele de mormînt cu inscripţii maghiare să provină de la o necropolă distinctă, aflată în jurul capelei din cuprinsul curţii nobiliare situate la cca 160 m spre sud, pe malul văii Luncanilor, capelă a cărei amintire se mai păstrează în sat [46].

Discuţia privind provenienţa pietrelor de mormînt cu inscripţii maghiare a fost necesară pentru a nu lăsa în afara atenţiei nici una dintre ipotezele care să explice apariţia celei de-a treia piese, refolosite şi ea ca material de construcţie în aceeaşi zidărie a pronaosului. Este vorba de un bloc de calcar cenuşiu-gălbui, identic ca factură şi ca rocă cu celelalte pietre romane de la Streisîngeorgiu [47], de formă aproximativ paralelipipedică dar cu marginile, feţele laterale şi faţa posterioară foarte neregulate, pare-se ca urmare a unor degradări suferite în timp. Faţa anterioară a blocului are dimensiunile de cca 0,56/0,48 m iar grosimea lui este de aproximativ 0,30—0,32 m.

Decorul feţei anterioare (fig. 11), ieşit puţin în relief dar realizat totuşi, în principal, prin adîncirea suprafeţelor dintre elementele sale, constă dintr-o cruce cu braţele aproape egale, uşor lăţite la capete, plasată în vîrful unui fronton triunghiular cu laturile ascendente puţin arcuite. Aceste laturi sînt formate din cîte un şir de ove alungite, prevăzute fiecare cu o adîncitură centrală, încadrate de cîte două benzi liniare. Ovele descresc ca dimensiuni de la bază spre vîrf iar cele două ove de la vîrful triunghiului se leagă de piciorul crucii. Aceasta

[43] V. Eskenasy, *Date preliminare despre necropola romană de la Streisîngeorgiu — jud. Hunedoara*, în „SCIVA", XXVII, 1977, 4, p. 603 şi urm.

[44] Un repertoriu arheologic al judeţului Hunedoara se află în prezent în pregătire prin grija colectivului Muzeului din Deva.

[45] După cum jumătatea nordică a cimitirului vechi din Strei pare să fi aparţinut în secolele XVIII—XIX cultului reformat. Adăugăm însă că pe atunci exista la Strei, adosată laturii nordice a bisericii româneşti din secolul al XIII-lea, o capelă reformată clădită la 1717.

[46] În legătură cu această curte, vezi în continuare în studiul semnat de V. Eskenasy, p. 57 şi urm.

[47] Toate aceste pietre par a proveni din cariera ale cărei urme sînt vizibile pe creasta dealului Măgura, la o distanţă de numai cca 4 km spre nord.

https://biblioteca-digitala.ro

din urmă se află într-un nimb circular ale cărui capete se sprijină pe benzile cu ove.

Motivul triunghiular încadrează o adîncitură practicată în grosimea blocului, adîncitură a cărei înălțime descreşte treptat, pe măsura îndepărtării de la faţa pietrei. Toate aceste elemente, decor şi adîncitură triunghiulară, sînt sensibil dezaxate spre stînga în raport cu centrul blocului de piatră. O altă adîncitură, tot de formă aproximativ triunghiulară dar mult mai mică, a fost practicată la limita superioară a blocului, prezentînd aceeaşi descreştere în înălţime pe măsura pătrunderii ei în grosimea pietrei. Ea pare a se datora unei intervenţii ulterioare executării decorului, deoarece nu este simetrică cu adîncitura din partea inferioară şi, mai ales, deoarece taie o parte a nimbului crucii. Această a doua adîncitură este mai bine axată în raport cu centrul blocului de piatră şi s-ar putea explica prin folosirea acestuia din urmă, la un moment dat, ca greutate atîrnată. Trebuie totuşi adăugat că, datorită deteriorării marginilor blocului de piatră, observaţiile privind dispunerea pe faţa lui a elementelor decorative au o valoare destul de relativă.

Deşi limita inferioară a blocului este acum foarte neregulată, pare sigur că el se asambla iniţial cu încă cel puţin un alt bloc, plasat dedesubtul lui, pe care se continua atît adîncitura triunghiulară cît şi, poate, benzile decorate cu ove alungite care apar acum ca formînd un fronton. În funcţie de acest al doilea bloc de piatră, pe care din păcate nu l-am găsit şi eventual în funcţie şi de alte blocuri pierdute şi ele, s-ar putea preciza cu siguranţă de la ce fel de construcţie provine blocul descoperit. În lipsa lor, soluţiile nu pot fi decît ipotetice.

Cercetarea riguroasă executată asupra paramentelor exterioare şi interioare ale bisericii din Streisîngeorgiu exclude eventualitatea ca blocul de piatră să fi fost încastrat cîndva în zidurile monumentului, ca limită superioară a unei firide sau a unei ferestre. Nu s-a găsit pe aceste paramente nici un loc din care să fi fost extras cîndva blocul de piatră cu relief creştin. De altfel, nici sub aspect stilistic nu găsim pentru decorul descris analogiile necesare în sculptura în piatră romanică sau gotică timpurie din Transilvania.

Este mai uşor de acceptat ipoteza ca blocul de piatră în discuţie să provină de la capela aflată în cadrul curţii nobiliare tîrzii din Streisîngeorgiu, curte care pare a-şi avea începuturile în secolul al XV-lea [48] şi în cuprinsul căreia a putut apărea cîndva în secolele XV — XVII respectiva capelă, demolată eventual imediat după 1850, atunci cînd au fost luate din preajma ei şi pietrele de mormînt aduse ca material de construcţie la biserica cu hramul Sf. Gheorghe. Evident că şi în acest caz ar urma să acceptăm folosirea la fosta capelă a curţii nobiliare a unor blocuri de piatră provenind de la ruine romane deoarece piatra de care ne ocupăm are aspectul unui bloc roman refolosit. S-ar putea găsi, nu fără dificultate, în arta sătească din Transilvania secolelor XVI—XVII, unele analogii pentru asemenea reliefuri cioplite cu stîngăcie, în care se combină elemente preluate din goticul tîrziu cu rudimente de decoruri clasiciste preluate din repertoriul Renaşterii [49].

Dar pe blocul de piatră de la Streisîngeorgiu se observă foarte clar că faţa acestuia ca şi elementele decorului prezintă şenţuiri verticale, adînci de la cîţiva milimetri pînă la un centimetru şi chiar mai mult, produse în mod evident ca urmare a curgerii apelor de ploaie care au dizolvat treptat calcarul. Aceste urme dovedesc în mod neîndoielnic că blocul a stat multă vreme într-un loc expus intemperiilor şi, mai mult, că el a stat în poziţie verticală. Asemenea şenţuiri datorate curgerii apei nu se pot produce în timp scurt şi nu pot apărea pe o piatră adăpostită într-o încăpere sau sub o streaşină.

[48] Vezi mai jos, p. 62

[49] Vezi, de exemplu, J. Keöpeczi Sebestyen, *Régi székely népi eredetü müemlékeink*, în „Erdélyi Tudományos Füzetek", 126, Cluj, 1941, p. 14—15 şi fig. 17.

Din aceste motive şi ţinînd seama şi de trăsăturile stilistice ale decorului sau de tehnica execuţiei sale, nu putem evita impresia că blocul descoperit la Streisîngeorgiu este în realitate mult mai vechi şi că provine de la o stelă funerară creştină care a stat multă vreme sub cerul liber undeva în zona din împrejurimile sau din preajma monumentului. Crucea cu braţele egale înscrisă în nimb circular, cu capetele braţelor uşor lăţite, precum şi benzile cu ove se întîlnesc frecvent în arta antichităţii tîrzii [50], iar stelele funerare cu nişe şi chiar apariţia arcului frînt îşi găsesc şi ele corespondente în aceeaşi epocă [51]. Este adevărat că o analogie foarte apropiată de decorul blocului descoperit la Streisîngeorgiu nu ne stă la îndemînă în literatura care ne-a fost accesibilă dar, pentru cazul în care piesa ar fi cu adevărat mult anterioară datei construirii bisericii, găsirea de analogii şi plasarea ei în evoluţia artei vechi creştine ar întîmpina oricum mari dificultăţi datorită faptului că ne aflăm în faţa unei lucrări foarte rudimentare. Pentru datarea şi atribuirea unor asemenea lucrări modeste şi periferice, problema se pune cu totul altfel decît pentru importurile venite din cuprinsul Imperiului tîrziu.

Dincolo de aceste consideraţii şi pînă la găsirea unei interpretări sigure a reliefului creştin găsit la Streisîngeorgiu, se impune cercetarea cu deosebită atenţie a acestei zone.

Fig. 10. Temelia şi soclul monumentului în colţul de sud-est al altarului.

Unele ipoteze privind elevaţia monumentului. Cele care urmează au mai puţină legătură cu cercetarea arheologică dar reprezintă totuşi probleme care nu pot fi ocolite, datorită faptului că observaţiile realizate în săpătură au ridicat anumite semne de întrebare asupra elevaţiei iniţiale a monumentului. Ipotezele noastre au în principal scopul de a lărgi discuţia în jurul tipului de monument pe care l-a reprezentat la începuturile sale biserica din Streisîngeorgiu [52].

S-a arătat mai sus că stîlpii din navă ai turnului interior aparţin, pe criterii stratigrafice incontestabile, etapei

[50] E. Kirschbaum (sub red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, II, 1970, sub *Kreuz*, cu bibliografia ; vezi, printre altele, şi G. Jerphanion, *La représentation de la Croix et du Crucifix aux origines de l'art chrétien*, în *La voix des monuments*, Paris, 1930 ; W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz, 1952 ; V. Besevliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.

[51] E. Condurachi, *Monumenti cristiani nell'Illirico*, în „Ephemeris Dacoromana", IX, 1940, p. 64 ; V. Vătăşianu, *Istoria artei europene*, I, Bucureşti, 1968, p. 123 ; L. Barkóczi — A. Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns*, I, Budapesta, 1972, pl. CXXX.

[52] Vezi şi Şerban Popescu-Dolj, *Dosarul unei restaurări*, în „Arhitectura", XXV, 1974, 4, p. 56—58. Acelaşi autor, realizator al proiectului de restaurare a monumentului de la Streisîngeorgiu, are în pregătire şi un studiu mai amplu.

https://biblioteca-digitala.ro

inițiale de construcție. Pe de altă parte, turnul care se reazimă pe acești stîlpi aparține în mod cert unei faze de reparații și transformări pe care a suferit-o monumentul, fază ce poate fi datată fără rezerve în anii 1408—1409, de cînd este pisania de pe fața estică a turnului. Forma oarecum ciudată pe care o are turnul, vizibil îngustat în partea superioară, faptul că zidăria lui acoperă un strat mai vechi de pictură de pe peretele de vest al navei ca și observațiile realizate în podul bisericii, unde zidăria turnului „încalecă" în trepte actuala limită superioară a zidului vestic al navei, sînt toate concludente în acest sens.

Dar în acest caz, cei doi stîlpi ai turnului au trebuit să aibă inițial o altă funcție și anume aceea de a susține o tribună adosată peretelui de vest al navei, la înălțimea de cca 3 m deasupra pavimentului. Această ipoteză mai are desigur nevoie de unele verificări pe pereții navei unde, sub tencuielile mai noi, s-ar putea găsi urmele de inserție ale tribunei. Este de asemenea posibil ca partea superioară a tribunei să fi fost din lemn și ca ea să nu fi lăsat urme pe pereții navei.

În aceeași ordine de idei, prezența celor doi pilaștri din partea de est a navei și constatarea că ei au fost construiți odată cu zidurile perimetrale ale monumentului, deci încă de la început, cer o explicație. Pilaștri susțin acum un fel de arc dublou al bolții, în punctul de alăturare a celor două bolți semicilindrice cu înălțimi diferite care acoperă nava, iar sondajele din podul bisericii au evidențiat faptul că acest arc dublou este format din bolțari de piatră poroasă, asemănătoare tufului vulcanic. Arcul susține un zid gros de 0,65—0,70 m care împarte podul navei în două compartimente și care prezintă, ca și zidurile perimetrale ale monumentului, o tehnică de construcție caracterizată prin existența a două paramente îngrijite din cărămidă incluzînd între ele un emplecton din pietre de dimensiuni mici și fragmente de cărămidă înnecate în mortar. Mai mult, la înălțimea păstrată a zidurilor navei, se observă în mod evident că, de la zidurile de nord și de sud ale navei la zidul de deasupra arcului dublou, cele două paramente de cărămidă și emplectonul dintre ele se continuă și se țes în mod organic.

Pe de altă parte, porțiunea estică, mai joasă, a bolții din navă, rezemată pe două console de zidărie dintre care aceea dinspre sud pare refăcută, se adosează spre vest arcului dublou. În această zonă, cărămizile care alcătuiesc bolta urmează riguros traseul arcuit al bolțarilor de piatră. Adăugînd la acestea prezența, la limita de est a navei, a doi pinteni de zidărie care încadrează arcul de triumf fără a corespunde planimetric zidurilor de nord și de sud ale altarului, pinteni care se reazemă pe temelia din blocuri mari de piatră de la limita dintre navă și altar și care pot fi identificați și în podul bisericii unde par a fi fost demontați pînă la nivelul extradosului bolții, este ușor de înțeles rezerva cu care trebuie abordată orice încercare de reconstituire a elevației inițiale a monumentului din Streisîngeorgiu.

Cu toate sondajele întreprinse în zidăria din podul bisericii, anumite probleme rămîn încă sub semnul întrebării, un ajutor substanțial fiind de așteptat de la cercetările făcute asupra straturilor succesive de tencuială și de decor pictat aflate pe pereți, pe arcuri și pe bolți [53].

Două ipoteze de lucru par a se impune. Pe de o parte, s-ar părea că porțiunea de est a navei, de la pilaștri și pînă la limita dinspre altar, a avut inițial o altă suprastructură, mai înaltă, la susținerea căreia participa atît arcul dublou ce leagă pilaștri cît și pintenii de zidărie amintiți. Reconstituirea acestei suprastructuri în forma unei bolți semicilindrice înalte, cu axul orientat nord-sud, este doar o simplă sugestie de reconstituire. Faptul că colțurile de sud-est și de nord-est ale navei au suferit o refacere mai importantă, desigur ca urmare a unei distrugeri provocate de sarcina pe care au purtat-o, pledează în sensul ipotezei noastre.

Pe de altă parte, pare foarte probabil ca deasupra porțiunii vestice a navei, pînă la pilaștri și incluzînd și zidul nord-sud de deasupra arcului pe care îl sprijină acești pilaștri, să se fi aflat un spațiu amenajat, cu dimensiunile interioare de 4/3,40 m, mărginit pe trei laturi de ziduri groase de 0,85 m iar pe latura sa estică de un zid gros de numai 0,60—0,65 m. Interpretarea acestui posibil spațiu ca fiind o încăpere de locuit, ca un fel de turn-locuință cu caracter fortificat cum ne mai este cunoscut în Țara Hațegului de la un alt monument la care respectivul turn se află deasupra altarului bisericii de curte [54], se înscrie pe aceeași linie a ipotezelor de lucru.

Ținînd seama de faptul că actuala elevație a bisericii din Streisîngeorgiu a rezultat în mare măsură de pe urma lucrărilor din anii 1408—1409, avem convingerea că înțelegerea și reconstituirea aspectului inițial al monumentului depind în bună măsură de găsirea unor analogii concludente care să fie contemporane primei faze de construcție [55].

Pisania din 1313—1314. După ce am făcut de mai multe ori referiri, în rîndurile anterioare, la vechimea mai mare decît anii 1408—1409 a bisericii din Streisîngeorgiu, lăsînd să se înțeleagă că stabilirea vechimii reale a monumentului revine cercetărilor arheologice, am ajuns la locul în care trebuie invocat un document care, chiar dacă nu conține data primei faze de construcție, coboară totuși cu aproape un secol elementele cunoscute. Pisania despre care va fi vorba are desigur o valoare incomparabil mai mare decît aceea a unei date pentru monumentul de care ne ocupăm și nu ne propunem în nici un fel abordarea ei ca document de limbă. O analiză paleografică și lingvistică, cu caracter preliminar, a văzut deja lumina tiparului [56] și alte analize îi vor urma cu siguranță [57]. Pentru a le ușura, considerăm necesară publicarea în acest loc, și în mod detaliat, a respectivei pisanii.

Ea a fost descoperită în altarul bisericii în timpul unor sondaje asupra pereților acoperiți cu tencuială văruită, necesare verificării raporturilor dintre ziduri și niveluri arheologice din acest loc. Înainte de aceste sondaje, existența pisaniei nu putea fi nici măcar bănuită. Zugrăvită cu culoare neagră întinsă cu penelul pictorului, pisania se află în centrul peretelui de est, chiar sub golul ferestrei din axul altarului. Împreună cu chenarul, pisania are dimensiunile de 0,72/0,73 m [58] (fig. 12).

Chenarul pisaniei este lat de 0,07—0,09 m și constă dintr-un decor trasat în zig-zag, între două linii mai groase, cu aceeași culoare neagră, dublat pe aproape întreg traseul său de o linie trasată cu culoare roșie. Elementul decorativ descris are o vechime apreciabilă și o largă răspîndire, regăsindu-se și în arta paleocreștină [59]. Cîteva elemente vegetale stilizate, zugrăvite atît cu negru cît și cu roșu în partea stîngă-superioară a chenarului, continuate pe marginea superioară a acestuia, vin să încălzească răceala geometrică a compoziției.

Fără a fi ușor de descifrat datorită ștergerii, pare-se încă din vechime, a unor anumite porțiuni, datorită unor pete de substanță uleioasă neagră (smoală?) sau de ceară precum și datorită degradării treptate în timp, pisania poate fi totuși citită aproape integral. Ea are următorul conținut repartizat pe 10 rînduri:

1) † къл(ѣто) ѕ҃ тъсмцѣ и н҃ сътно

[53] Vezi pentru aceasta, mai jos, p. 47 și urm.

[54] Avem în vedere biserica fortificată a curții cneziale de sub cetatea Colț, ctitorită de Cîndeștii din Rîu de Mori ; R. Popa, *Über die Burgen*, p. 251—254.

[55] Avem în vedere nu numai eventualele analogii de pe teritoriul regatului arpadian ci și nordul și nord-vestul Peninsulei Balcanice.

[56] Ion Radu Mircea, *Quelques considérations paléographiques et linguistiques au sujet de l'inscription votive de 1313—1314 à Streisingeorgiu*, în „Dacia", N.S., XX, 1976, p. 63 și urm.

[57] Vezi în acest volum studiul lui G. Mihăilă.

[58] La verificarea, corectarea și completarea citirii pisaniei am fost ajutați de prof. I. R. Mircea, căruia îi mulțumim și aici. Sugestii prețioase am primit și de la Ioana Cristache-Panait.

[59] Același decor la Sf. Sofia din Constantinopol, sau pe inscripții funerare paleocreștine din zona rhenană ; W. Boppert, *Die frühchristlichen Inschriften des Mittelrheingebietes*, Mainz, 1971, p. 15 și passim.

https://biblioteca-digitala.ro

2) и к҃ и к҃ почи(н)ъмъ цр(ъко)ве п

3) омощиⷨ с(вѣ)таго гєѡргн

4) іа и матере в(ож)иⷨ и късѣ

5) Хъ с(вѣ)тъХъ на помощи

6) є и wстав(л?)єнне грѣХомъ кн(ѧ)зоу

7) балѣки и на помощь и спасєніє

8) † и wставлєнне грѣ

9) Хомъ попоу нане

10) шоу ѳєѡфилѣ зоградѣ

adică, în traducere : + La anul şase mii şi opt sute şi douăzeci şi doi, s-a început biserica cu ajutorul Sfîntului Gheorghe şi al Maicii Domnului şi al tuturor sfinţilor pentru ajutorul şi iertarea păcatelor cneazului Balea şi pentru ajutorul şi mîntuirea +(!?) şi iertarea păcatelor popii Naneş (şi ale lui?) Teofil zugravul.

În legătură cu citirea textului şi cu întregirile propuse, se impun cîteva observaţii :

a) În rîndul 2, unde o spărtură nu prea veche a distrus definitiv o porţiune de 7 cm lungime a tencuielii, întregirea ar putea să fie şi почи(кш)ъмъ, pentru cazul în care s-au folosit litere mai înguste. Aceeaşi spărtură a afectat parţial şi rîndurile 1 şi 3, fără a crea însă probleme de citire. Există cel mult incertitudinea dacă deasupra cuvîntului с(вѣ)таго se afla o titlă sau capătul de linie vizibil ar aparţine unui T mai înalt.

b) În rîndul 5, cuvîntul на este nesigur. Urme vagi de vopsea par a sugera că acolo a fost scris iniţial un alt cuvînt, poate за, asupra căruia s-a revenit. La sfîrşitul aceluiaşi rînd ar fi posibilă şi citirea помощь и ; în acest caz, la începutul rîndului 6, unde primele două litere sînt foarte şterse, citirea ar trebui să fie на.

c) În rîndul 7, a treia şi a patra literă din numele cneazului Balea sînt neclare, dar nu atît în sensul existenţei lor cît în acela al ligaturii adoptate.

d) În rîndul 8, crucea de la începutul lui trezeşte nedumerire. Explicarea ei pare să fie sugerată de modul în care a fost scrisă litera и, ce îi urmează. Acest и lasă impresia de a fi fost scris peste alt cuvînt, foarte probabil peste un на. În acest caz am avea de a face cu o modificare sau corectare a pisaniei de către chiar autorul ei, care iniţial a intenţionat să o scrie în două fraze distincte.

e) În rîndul 10, la sfîrşitul numelui zugravului, ultimele două litere au fost citite лѣ (şi nu тѣ, ceea ce ar fi dat numele de Teofit) datorită faptului că se vede un picior care sugerează prezenţa literei л şi deoarece cuvîntul următor, зоградѣ, se termină în mod clar cu ѣ.

Cît priveşte conţinutul textului pisaniei, ne mulţumim cu acest prilej să relevăm doar două elemente. În primul rînd, textul ne pune în faţă numele unui personaj pînă acum necunoscut din familia cnezială de la Streisîngeorgiu : cneazul Balea. Numele este destul de răspîndit la românii transilvăneni în secolele XIV—XV, fiind probabil folosit mai ales în familiile aparţinînd păturii feudale [60]. Numele a fost pus în legătură cu *băl-alb* (de unde şi bălan sau bălai) dar şi cu *bală — fiară sălbatică* (de unde şi balaur), pentru a nu pomeni aici decît opiniile mai răspîndite [61].

Din păcate, nu putem preciza în mod cert locul pe care îl ocupă acest cneaz Balea în tabloul genealogic reconstituit mai sus, deoarece nu avem nici un indiciu asupra vîrstei sale în 1313—1314, atunci cînd a fost consemnat ca ctitor. Dacă el ar fi fost la acea dată relativ tînăr, am putea vedea în el pe tatăl cnezilor Zăicu din Strei şi Laţcu din Streisîngeorgiu, cei pomeniţi la 1377 pentru precizarea ascendenţei fiilor lor. Dar dacă Balea avea la 1313—1314 o vîrstă mai înaintată, atunci el ar putea fi considerat drept bunic al cnezilor amintiţi. În orice caz, este în afara oricărei îndoieli că avem de a face cu strămoşul a cel puţin două dacă nu a toate trei liniile familiare despre care s-a vorbit mai sus.

A doua observaţie priveşte afirmaţia pisaniei că biserica „s-ar fi început" la data indicată de text. Dacă întregirea şi traducerea la care ne-am oprit sînt corecte, atunci nu poate fi vorba decît de exprimarea unei mentalităţi proprii evului mediu românesc şi nu numai românesc, mentalitate pe care o regăsim şi în pisania tabloului votiv din 1408—1409 şi după care o restaurare, transformare, adăugire sau poate numai zugrăvirea unei biserici mai vechi, moştenită de la înaintaşi, erau socotite ca o adevărată „ctitorire" a monumentului respectiv. Putem spune aceasta deoarece, dincolo de argumentele strict arheologice despre care va fi vorba, *pisania din 1313—1314 şi ansamblul de pictură murală care îi corespunde nu se află pe cel mai vechi strat de tencuială, ci pe cel de-al doilea strat.* Chiar şi în spărtura existentă în cîmpul pisaniei se vede, cu claritate, existenţa dedesubt a unui strat mai vechi de tencuială, cu suprafaţa îngrijit netezită.

Săpătura arheologică nu a putut stabili dacă în anul 1313—1314 s-au produs lucrări care să afecteze elevaţia monumentului de la Streisîngeorgiu. S-ar putea ca refacerea pavimentului de lespezi, refacere despre care a fost vorba în consideraţiile asupra stratigrafiei, să dateze din acest an, după cum s-ar putea de asemenea ca cel mai vechi paviment de cărămidă să dateze din 1313—1314. Sîntem înclinaţi mai degrabă pentru adoptarea celei de-a doua ipoteze şi, din această cauză, nu excludem eventualitatea ca între data înălţării monumentului şi anul 1313—1314 să se mai fi produs o fază de transformări a monumentului [62]. Din punctul de vedere al criteriilor strict arheologice, incertitudinea se datorează faptului că între pavimentele succesive nu au fost găsite materiale care să le dateze cu precizie precum şi împrejurării că raporturile acestor pavimente cu diferitele porţiuni ale zidurilor monumentului nu sînt întru totul concludente.

În ceea ce priveşte stratul mai vechi de tencuială care, sub rezerva cercetărilor viitoare asupra decorului pictat, poate fi considerat ca fiind de la data înălţării monumentului, porţiunile din el, azi vizibile datorită sondajelor sau degradărilor suferite de straturile ulterioare, sînt prea mici pentru a permite precizarea existenţei unor zugrăveli iniţiale sau eventual a unei pisanii mai vechi. Pe alocuri, el pare a fi acoperit cu o substanţă neagră, asemănătoare funinginii, fapt ce sugerează producerea înainte de 1313 a unui incendiu care ar putea fi legat eventual de stratul subţire de pămînt negru, cu arsură şi cărbune, surprins deasupra vechiului paviment de lespezi [63]. *Dar pe acest mai vechi strat de tencuială se văd foarte clar, pe piciorul de nord al arcului de triumf, cîteva litere din alfabetul chirilic, zgîriate acolo înainte de depunerea peliculei negricioase ce ar putea reprezenta urmele unui incendiu.* Ele ne încredinţează, la fel ca şi continuitatea neîntreruptă a necropolei, că *monumentul de la Streisîngeorgiu a aparţinut de la început unei colectivităţi care se exprima în scris prin intermediul alfabetului şi — foarte probabil — al limbii slavone.* Pisania de la 1313—1314 şi însemnările slavone din secolele XIV—XV zgîriate pe pereţii din altar dovedesc, dacă mai era nevoie, că această colectivitate era românească.

Necropola. Datorită marelui număr de înmormîntări practicate succesiv în imediata vecinătate a monumentului, posibilităţile de cercetare metodică a etapelor mai vechi de funcţionare a cimitirului au fost foarte limitate. Au fost individualizate în săpătură, numerotate şi cercetate, un număr de 114 morminte, dar dintre acestea doar cîteva contribuie la stabilirea vechimii şi a fazelor de evoluţie a necropolei. Numărul redus al acestor din urmă morminte, care merită calificativul de „morminte-

[60] Printre cei mai cunoscuţi feudali români cu acest nume, din sudul Transilvaniei, se numără jupanul Balea, fiul lui Boar din Criscior, atestat documentar la 1404 (Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, I_2, p. 433) şi reprezentat în tabloul votiv al bisericii de acolo (V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 47 şi fig. 36, 38). Pentru acelaşi nume la românii din nordul Transilvaniei, vezi R. Popa, *Ţara Maramureşului*, p. 87—89 şi sub voce.

[61] N. A. Constantinescu, *Dicţionar onomastic românesc*, Bucureşti, 1963, p. 187—188.

[62] Ipoteza aparţine lui Ş. Popescu-Dolj, care invocă în acest sens observaţii făcute asupra bolţilor din altar.

[63] Vezi mai sus p. 15 precum şi profilul din fig. 7.

https://biblioteca-digitala.ro

cheie", este compensat de claritatea situațiilor surprinse și de certitudinea concluziilor.

Pe de altă parte, lăsînd în afara atenției noastre cele cîteva zeci de morminte recente, din ultimii 100—150 de ani, care au fost doar localizate topografic fără a fi numerotate sau cercetate, mai putem aduce în discuție un număr de cca 20 de morminte vechi, anterioare secolului al XIV-lea. Existența lor este atestată de piesele de inventar funerar — podoabe și monede — găsite în pămîntul de umplutură al gropilor unor morminte mai noi. Desigur că toate aceste cifre, aceea a mormintelor vechi, identificate și individualizate prin schelete întregi sau fragmentare, sau cea a mormintelor distruse complet de îngropările ulterioare, nu reflectă numărul real al înmormîntărilor practicate aici de-a lungul timpului. Acest număr nu poate fi stabilit datorită folosirii intense, pentru îngropări succesive, a unui teritoriu relativ mic.

Înainte de a ne ocupa de diferitele grupuri de morminte, se cere făcută o precizare foarte importantă pentru aprecierea situației de ansamblu. În interiorul părții vechi a monumentului, deci în navă și în altar, nu au existat decît patru morminte. Ele se află pe un singur șir, în navă, oferind posibilități de datare relativ precisă. Cel mai vechi dintre ele (M. 37 — vezi pe plan) se afla în partea de nord a navei, la adîncimea de numai 0,60 m în raport cu primul paviment și a avut, ca inventar, un inel de argint cu pecete de la sfîrșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui următor [64]. Este vorba foarte probabil de mormîntul personajului la care se referă o lungă inscripție în limba slavonă, zgîriată în altar pe stratul de pictură din 1313—1314 de pe peretele sudic al acestuia, inscripție în care se spune că „a răposat... Elina și s-a îngropat în biserică..." [65]. Textul indică ziua de 1 ianuarie, probabil pentru pomenire, dar nu precizează anul. Alte trei morminte, mult mai adînci (M. 38, M. 39 și M. 12), se aflau la sud de cel abia pomenit, primul dintre ele tăind pe jumătate groapa lui M. 37. Ele sînt relativ recente, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea, datarea lor fiind asigurată atît de inelul de aur al lui M. 39 cît și de resturi de îmbrăcăminte. *În afara acestor patru morminte nu s-a mai practicat nici o altă îngropare în interiorul părții vechi a bisericii din Streisîngeorgiu și — totodată — nu s-a surprins în nici un loc o situație care să ateste, prin observații stratigrafice sau prin descoperiri de oase umane răvășite, distrugerea unor morminte vechi prin săparea șanțurilor de fundație ale bisericii de piatră sau prin îngropări ulterioare.*

Delimitînd înmormîntările prin criterii cronologice, un prim grup format din 6 morminte se plasează într-o epocă anterioară construirii bisericii de zid. Datarea lor relativă, în raport cu momentul înălțării actualului monument, a fost posibilă datorită situării acestora în imediata vecinătate a temeliilor și se bazează atît pe constatarea că talpa temeliilor acoperă o anumită porțiune din umplutura gropilor de mormînt cît și pe absența pigmenților de mortar și de cărămidă din pămîntul de umplutură a gropilor. Este foarte probabil ca și alte morminte, situate mai departe de zidurile bisericii, să-i fie anterioare, dar în acest sens nu s-au putut face observații stratigrafice concludente care să suplinească absența inventarului funerar.

Cinci dintre aceste morminte au apărut pe latura estică a altarului, în exteriorul monumentului. Este vorba de fapt despre porțiuni foarte mici din umplutura unor gropi de morminte, mai adînci cu 0,10—0,15 m decît talpa temeliei bisericii, tăiate în cea mai mare parte de înmormîntări ulterioare practicate în gropi mai adînci. Una dintre aceste gropi de mormînt, conținînd cîteva oase din scheletul unui copil notat ca M. 56, păstrate *in situ* sub talpa temeliei altarului pe o adîncime de cca 0,40 m (limita de vest a gropii mormîntului a putut fi precizată lucrîndu-se sub temelie), a fost tăiată de groapa lui M. 57 despre care va fi vorba mai jos și care se datează, prin inventarul său, în prima jumătate a secolului al XII-lea. Altă groapă de mormînt mai conținea un fragment de craniu, notat ca M. 16, fragment care a fost găsit lipit de talpa temeliei. Este deci sigur că cei care au săpat șanțul de fundație al temeliei au găsit în acest loc un mormînt mai vechi.

Singurul mormînt cu inventar funerar din acest grup de înmormîntări anterioare bisericii de zid a apărut pe latura de nord a navei și a fost notat ca M. 69. Groapa lui a putut fi surprinsă pe profilul estic al secțiunii a VIII-a (vezi fig. 9). Din schelet nu a mai rămas *in situ* decît craniul, restul fiind tăiat de morminte mai noi. Umplutura gropii lui M. 69 a fost din pămînt negru cu fragmente de cărbune, fără pigmenți de mortar și fără bucățele de cărămidă, deosebindu-se prin aceasta în mod clar de umplutura gropilor mormintelor M. 64 și M. 63, care o suprapun. Șanțul temeliei bisericii de zid a fost săpat la 0,25 m sud de marginea gropii lui M. 69 în timp ce gropile mormintelor M. 64 și M. 63 au fost săpate chiar lîngă temelie, folosind-o ca latură. Toate aceste observații fac evident faptul că M. 69 este anterior bisericii de zid în vreme ce M. 64 și M. 63 datează din timpul existenței bisericii.

Întîmplarea a făcut ca aceste trei morminte suprapuse să aibă toate inventar funerar, care să confirme observațiile stratigrafice. Cît privește cel mai vechi dintre morminte, inventarul lui a constat din două inele de buclă din argint cu capătul întors în formă de S, găsite amîndouă pe partea stîngă a craniului. Unul dintre ele, păstrat întreg, confecționat din sîrmă de argint de bună calitate, groasă de 1,2 mm, are diametrul de 17 mm. Capătul lățit prin batere, pînă la 3,5 mm, este decorat cu patru caneluri longitudinale și răsucit în forma literei S. (vezi fig. 13/15—16).

Al doilea inel, identic ca dimensiuni, are capătul rupt puțin mai sus de începutul decorului canelat, ceea ce ne asigură că identitatea pieselor se extinde și la formă sau decor.

Anticipînd datarea fazelor necropolei și a monumentului de zid, putem preciza că inventarul mormîntului M. 69 se plasează în a doua jumătate a secolului al XI-lea sau la începutul secolului al XII-lea [66]. Existența acestei prime faze a necropolei, anterioară bisericii de zid, trebuie desigur pusă în legătură cu existența unui mai vechi monument de lemn, despre care a fost vorba cu prilejul observațiilor privind stratigrafia din acest loc. Judecînd situația în funcție de topografia descoperirilor, putem merge chiar mai departe, afirmînd că *biserica de lemn a avut același plan și aceleași dimensiuni ca și biserica de zid care i-a luat locul.*

Este semnificativ, în acest sens, faptul că nici una dintre cele șase gropi de morminte, determinate stratigrafic ca fiind mai vechi decît biserica de zid, nu este tăiată de șanțurile de fundație ale acesteia din urmă și că, în general, nu au fost nicăieri surprinse distrugeri de morminte produse cu prilejul săpării acestor șanțuri, așa cum am subliniat-o puțin mai sus. Faptul că gropile de morminte din prima fază a necropolei, situate pe latura de est a altarului, au umplutura suprapusă, pe o distanță de cîteva zeci de centimetri, de către talpa fundației bisericii de zid, se explică în mod logic prin înlocuirea unui perete de lemn anterior, sprijinit foarte probabil pe o talpă, gros de 0,30—0,40 m, cu un zid a cărui temelie avea grosimea de aproape un metru.

Mormintele din prima fază a necropolei sînt astfel dispuse încît lasă impresia că respectă planul bisericii de zid, deci planul unui monument ce le este ulterior. Continuitatea topografică dintre aceste morminte și cele aparținînd fazelor următoare, din vremea existenței monumentului de zid, ne dă dreptul să afirmăm că *primul monument, din lemn, ridicat pe acest loc, se compunea și el dintr-o navă rectangulară și un altar pătrat, cu dimensiuni în mod*

[64] Pentru podoabele din secolele XIV—XVIII găsite ca inventar funerar, vezi studiul lui Gh. Baltag.

[65] Textul a fost descifrat de prof. I. R. Mircea.

[66] Așa cum se va arăta în cele ce urmează, anii 1131—1141 reprezintă un termen *ante quem* pentru inventarul lui M. 69.

https://biblioteca-digitala.ro

practic identice celor ale monumentului cu care a fost înlocuit și care mai stă și azi în picioare.

Al doilea grup de morminte este format din cele mai vechi înmormîntări practicate în jurul bisericii de zid. Plasăm în mod convențional limita cronologică superioară a mormintelor din acest grup în secolul al XIV-lea, pornind de la considerentul că, de pe la mijlocul acestui secol înainte, datarea și particularitățile stratigrafice ale necropolei au o mai mică importanță pentru concluziile noastre, datorită cunoștințelor pe care le avem deja asupra monumentului pe care îl înconjură. Mormintelor ulterioare momentului construirii bisericii de zid și anterioare sfîrșitului secolului al XIV-lea trebuie în schimb să le acordăm o atenție deosebită, atît pentru a data cu ajutorul lor cît mai strîns zidirea monumentului cît și pentru a stabili continuitatea necropolei.

Numărul exact al mormintelor din acest al doilea grup rămîne cu totul nesigur, datorită faptului că doar o mică parte a înmormîntărilor, sensibil mai mică decît 50%, s-a făcut cu inventar funerar precum și ca urmare a faptului că foarte puține morminte fără inventar au putut fi datate, pe criterii stratigrafice [67], în secolele XII—XIII. Putem totuși preciza că, dintre mormintele individualizate prin schelete sau fragmente de schelete găsite *in situ* în săpătură și conținînd inventar funerar, cel puțin 12 aparțin acestui grup. Lor li se adaugă cele cca 20 de morminte distruse din care provin piesele de inventar funerar anterioare secolului al XIV-lea, găsite în pămîntul de umplutură al unor morminte mai noi precum și cîteva morminte fără inventar, datînd dinainte de secolul al XIV-lea pe temeiul faptului că sînt tăiate sau suprapuse de morminte cu inventar din secolele XIV—XV. Grupul cuprinde deci cel puțin 35 de morminte, dar condițiile evocate ca și descoperirea unor piese de inventar din secolele XII—XIII și chiar a unor morminte din acest grup pînă la o distanță de cca 20 m de biserică [68], fac ca cifra noastră să nu fie semnificativă nici măcar ca ordine de valoare.

Datorită importanței lor deosebite, vom descrie în detaliu unele dintre aceste morminte.

M. 24. Îngropat la colțul de sud-est al navei, în sicriu de lemn. Groapa lui cobora cu 0,30 m mai jos decît talpa temeliei bisericii și intra sub temelie, în direcția nord, cu 0,30—0,35 m. Este totuși cu certitudine un mormînt practicat ulterior construirii monumentului de zid deoarece în umplutura gropii s-au găsit, pînă la fund, fragmente de mortar care nu pot proveni decît de la perforarea nivelului de construcție a bisericii. A avut ca inventar, lîngă tîmpla stîngă, un inel de buclă din sîrmă de argint, cu unul dintre capete lățit și întors pe traseul unui semicerc (fig. 13/6). S-au conservat doar membrele inferioare și o parte a craniului, restul scheletului s-a calcinat.

M. 44. Craniu conservat *in situ* la 3,30 m sud-est de altar, restul scheletului fiind distrus de înmormîntări ulterioare. Lîngă tîmpla dreaptă s-a găsit un inel de buclă din argint cu capătul lățit și întors în formă de S, decorat cu două șențuiri longitudinale (fig. 13/23). Sîrma din care este confecționat are grosimea de 1,2 mm iar diametrul inelului (puțin deformat) este de 17 mm. Poziția oaselor conservate indică o orientare VNV-ESE care se abate cu 24° de la aceea normală, abatere ce caracterizează cîteva dintre înmormîntările practicate în această parte a necropolei precum și — după cum se va arăta mai jos — unele morminte mai recente.

Fig. 11. Relieful creștin de la Streisîngeorgiu; a) foto, b) desen.

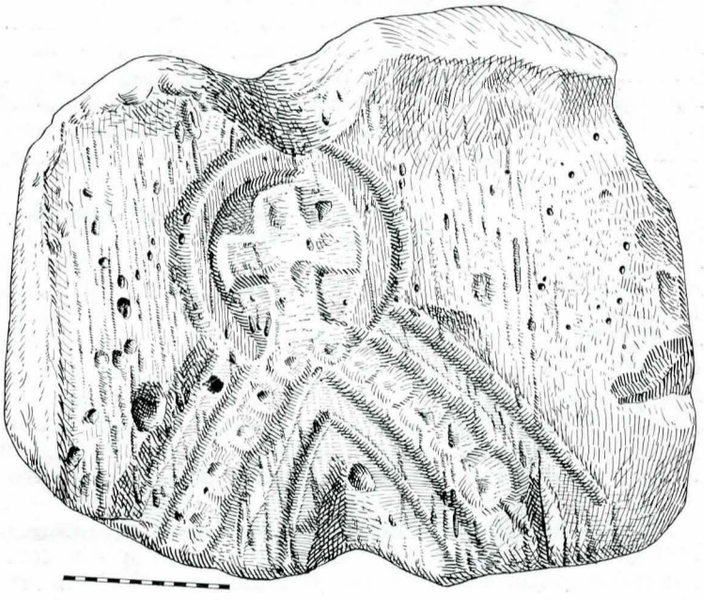

M. 46. Mormînt răvășit de îngropări ulterioare, situat la 3,50 m sud-est de altar. I-a aparținut ca inventar, fără a se putea preciza locul de depunere, o monedă găurită de la Bela II (1131—1141) [69].

M. 51. Schelet îngropat la 0,80 m sud de altar, din care s-au păstrat *in situ* membrele inferioare și bazinul, cu orientare ce respectă riguros axul vest-est. Un craniu găsit puțin deplasat spre nord, pare de asemenea să-i aparțină. Între oasele bazinului, acolo unde se afla una sau amîndouă mîinile, un inel cu capete apropiate și lățite prin batere, confecționat prin răsucirea a trei sîrme de argint (fig. 13/1). La jumătatea înălțimii femurelor, cîte un inel de buclă din sîrmă de argint groasă de 1,2 mm, cu capătul lățit, prost conservat, dar care pare a indica totuși apartenența la tipul de inel de buclă cu capătul răsucit simplu, pe traseul unui semicerc (fig. 13/12—13).

M. 57. Schelet îngropat pe latura estică a altarului, a cărui temelie a servit drept margine vestică a gropii mormîntului. Groapa lui a secționat umplutura gropii lui M. 56 care este anterior bisericii de piatră și despre care a fost vorba mai sus. Scheletul a fost la rîndul lui tăiat în bună măsură de îngropări ulterioare, dar au rămas totuși *in situ* craniul cu cele două humerusuri și cu o parte a coloanei vertebrale. A avut pe maxilarul

---

[67] Criterii decurgînd din cronologia relativă a necropolei și, în puține cazuri, din posibilitatea de a integra în această cronologie relativă cîte un mormînt cu dată certă.

[68] Revenim asupra celor consemnate în 1975, referitor la situarea tuturor mormintelor din secolele XII—XIII *numai* în jurul părții de est a monumentului (R. Popa, *Streisingeorgiu, Ein Zeugnis*, p. 55). Pentru topografia necropolei, vezi mai jos.

[69] E. Unger, *Magyar éremhatározó*, Budapesta, 1960, I, nr. 52. Datorăm toate determinările numismatice tovarășei Elena Isăcescu de la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei R. S. România, căreia îi mulțumim și pe această cale.

https://biblioteca-digitala.ro

inferior, alunecată foarte probabil din gură, o monedă de la Bela II (1131—1141) [70]. În umplutura gropii lui s-au găsit fragmente de mortar. Deasupra oaselor s-a găsit mormîntul notat cu M. 58 care a avut de asemenea inventar funerar și a cărui groapă s-a oprit cu 0,35 m mai sus.

M. 58. Schelet de copil îngropat pe latura de est a altarului, exact deasupra gropii lui M. 57. Deranjat parțial de îngropări ulterioare. Aproape de creștetul craniului s-a găsit un inel de buclă din sîrmă de argint groasă de 1,4 mm, cu capătul mult lățit (4,5 mm), decorat cu patru șențuiri longitudinale și întors în formă de S (fig. 13/24). Diametrul inelului este de 18 mm.

M. 64. Mormînt practicat pe latura de nord a navei, groapa lui folosind temelia zidului ca margine de sud. Conținea fragmente de mortar și bucățele mici de cărămidă în umplutura gropii. Din schelet nu s-a păstrat *in situ* decît craniul, restul a fost distrus de înmormîntări ulterioare. Scheletul pare a fi aparținut unui copil (fetiță ?) de 8—10 ani. Lîngă craniu s-au găsit două inele de buclă din sîrmă de argint, groasă de 1,2 mm. Unul dintre ele a avut capătul lățit dar acesta s-a rupt. Al doilea inel de buclă are capătul lățit prin batere pînă la 4,2 mm, decorat cu trei șențuiri longitudinale și întors în formă de S. Diametrele celor două inele variază între 19 și 24 mm dar amîndouă piesele sînt deformate (fig. 13/17—18). Groapa mormîntului acoperea, în profil, pe aceea a lui M. 69, anterior bisericii de zid și era suprapusă la rîndul ei de groapa lui M. 63., datat cu două monede în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (fig. 9).

M. 85. Mormînt situat la cca 20 m nord de biserică. Din schelet s-au conservat doar fragmente de craniu, un humerus și membrele inferioare, restul s-a calcinat. Aproape de tîmpla dreaptă s-a găsit un inel de buclă din sîrmă de argint groasă de 1,3 mm, cu unul dintre capete lățit pînă la 6 mm, lipsit de decor și întors în formă de S. Diametrul inelului este de 25 mm (fig. 13/19).

M. 93. Mormînt situat la 3,70 m nord de nava bisericii. Nu s-a conservat *in situ* decît craniul, restul scheletului s-a calcinat sau a fost distrus de înmormîntări ulterioare. Sub craniu s-a găsit o monedă de la Ladislau IV (1272—1290) [71].

M. 95. Mormînt situat la 22 m nord de biserică. S-a dezvelit doar o porțiune a craniului, rămasă *in situ* la marginea unei gropi ulterioare de mormînt. La 0,20 m de tîmpla stîngă s-a găsit un inel de buclă din sîrmă de argint groasă de 1,1 mm, cu unul dintre capete puțin lățit, tăiat în unghi ascuțit și întors pe traseul unui semicerc. Diametrul inelului este de numai 16 mm (fig. 13/11).

M. 98. Mormînt situat la cca 21 m nord de biserică. Din schelet s-a păstrat *in situ* doar o porțiune din zona bazinului, restul a fost distrus de înmormîntări ulterioare. Pe o falangă de deget s-a găsit un inel mic confecționat dintr-o singură bucată de tablă subțire de aramă, avînd placa circulară decorată cu un motiv radiar (element vegetal sau cruce stilizată ?). Pe porțiunile din verigă care încadrează placa sînt gravate motive decorative liniare foarte prost conservate [72].

Acest al doilea grup de morminte, al cărui cel mai vechi element sigur de datare îl reprezintă moneda din 1131—1141, este ulterior datei construirii monumentului de zid. La această încheiere ne duc mai multe observații convergente și clare. Grupul de morminte ne oferă un termen *ante quem* pentru data la care biserica de lemn a fost înlocuită cu monumentul păstrat pînă azi. *Biserica de zid a fost prin urmare construită înainte de mijlocul secolului al XII-lea sau, dacă acceptăm opiniile privind scurta circulație în timp a monedelor arpadiene, cel tîrziu în deceniul patru al secolului numit.*

Din morminte distruse integral de înmormîntări ulterioare, provin piese de inventar funerar datînd din secolele XII-XIV și care se cuvin menționate tot aici deoarece contribuie la completarea imaginii acestei a doua faze a necropolei. Nu putem desigur exclude eventualitatea ca unele dintre aceste piese să provină din morminte anterioare bisericii de zid, făcînd deci parte din primul grup de morminte.

— Inel de bronz confecționat prin răsucirea a trei sîrme, cu capetele libere, ușor deformat rombic, cu diametrul mare de 25 mm (fig. 13/2).

— Capătul unei brățări sau al unui colier de bronz, confecționat din trei sîrme răsucite (fig. 13/3).

— 5 inele de buclă din sîrmă de argint cu unul dintre capete lățit și întors scurt, pe traseul unui semicerc. La trei dintre piese, capătul este decorat cu cîte două șențuiri longitudinale. Starea de conservare foarte bună a două dintre piese exclude orice posibilitate de confuzie cu inele de buclă cu capătul în formă de S, de la care să se fi rupt eventual capetele (fig. 13/7—10).

— Inel de buclă din sîrmă de bronz groasă de 1,8 mm, cu capătul puțin lățit și întors scurt, pe traseul unui semicerc. Diametrul inelului este de 24 mm (fig. 13/14).

— Inel de buclă din sîrmă de argint groasă de 1,2 mm, cu diametrul de 18,5 mm, cu capătul lățit, fără decor vizibil, întors în formă de S (fig. 13/25).

— 2 inele de buclă din sîrmă de bronz, cu unul dintre capete lățit și întors în formă de S. Un inel este întreg și are diametrul de 32 mm (fig. 13/21), al doilea fragmentar, are capătul lățit decorat cu trei șențuiri longitudinale (fig. 13/20).

— 3 inele de buclă simple, din sîrmă subțire de bronz, cu capetele apropiate (fig. 13/28—30).

— Aplică trilobată din tablă de aur, cu lobii ușor concavi și diametrul maxim de 11 mm (fig. 13/4).

— Fragment dintr-o plăcuță (circulară ?) de argint, cu marginea decorată cu două șiruri concentrice de incizii liniare (fig. 13/5).

— Fragmente de la alte cca 10 inele de buclă sau diferite podoabe, din argint sau bronz, prea mici pentru reconstituirea grafică a pieselor de la care provin, dar încadrîndu-se, foarte probabil, în tipurile descrise mai sus.

— Inel (de buclă ?) din sîrmă de argint groasă de 2 mm, cu capetele simple apropiate și diametrul de 25 mm (fig. 13/26).

— 14 monede din secolele XII—XIV, dintre care 2 din secolul al XII-lea, 4 din secolul al XIII-lea și 8 din secolul al XIV-lea [73].

La toate aceste materiale, care acoperă perioada de timp cuprinsă între domnia lui Bela al II-lea (1131—1141) și a doua jumătate a secolului al XIV-lea, se mai adaugă unele fragmente ceramice datînd din aceeași vreme. Ele vor fi prezentate împreună cu ceramica găsită în complexul rezidențial eneziale cercetate la cca. 60 m vest de monument [74]. Facem excepție cu fragmentele unei căldări de lut, găsite în altarul bisericii, care pot fi luate în discuție pentru datarea construirii monumentului.

Așa cum s-a precizat, întreg interiorul altarului a fost răscolit de gropi astfel încît poziția stratigrafică a materialelor găsite acolo este nesigură. Dar deoarece fragmentele de căldare de lut găsite în pămîntul de umplutură provin toate de la aceeași piesă, care de altfel s-a și întregit parțial (fig. 14 b), este mai mult decît probabilă prezența respectivei căldări, ca piesă întreagă, în altar. Cunoaștem pentru o asemenea situație și o analogie foarte convingătoare. O căldare de lut întreagă a fost îngropată în altarul bisericii din secolul al XII-lea de la Chotin (reg. Komarno) în Slovacia, unde a fost descoperită de cercetările arheologice [75].

În ceea ce privește datarea căldării de lut găsite în altarul bisericii din Streisîngeorgiu și pe care o putem pune în legătură cu momentul construirii bisericii de zid,

[70] Idem.

[71] I. Rengjeo, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Graz, 1959, p. 23.

[72] Vezi mai jos, p. 53 și fig. 1/1.

[73] De la Ștefan III (1162—1172), Ștefan V (1270—1272), Ladislau IV (1272—1290), Carol Robert (1307—1342), Ludovic I (1342—1382), Maria (1382—1387) și Sigismund (1387—1437) ; Unger, I, 81, 87, 288, 315 și Sclavonia, 11.

[74] Vezi mai jos, p. 59 și urm.

[75] A. Habovstiak, *Nálezy stredovekých hlinených kotlikov na Slovensku*, în „Zbornik Bratislava", 48, 1974, Historia, 14, p. 134.

https://biblioteca-digitala.ro

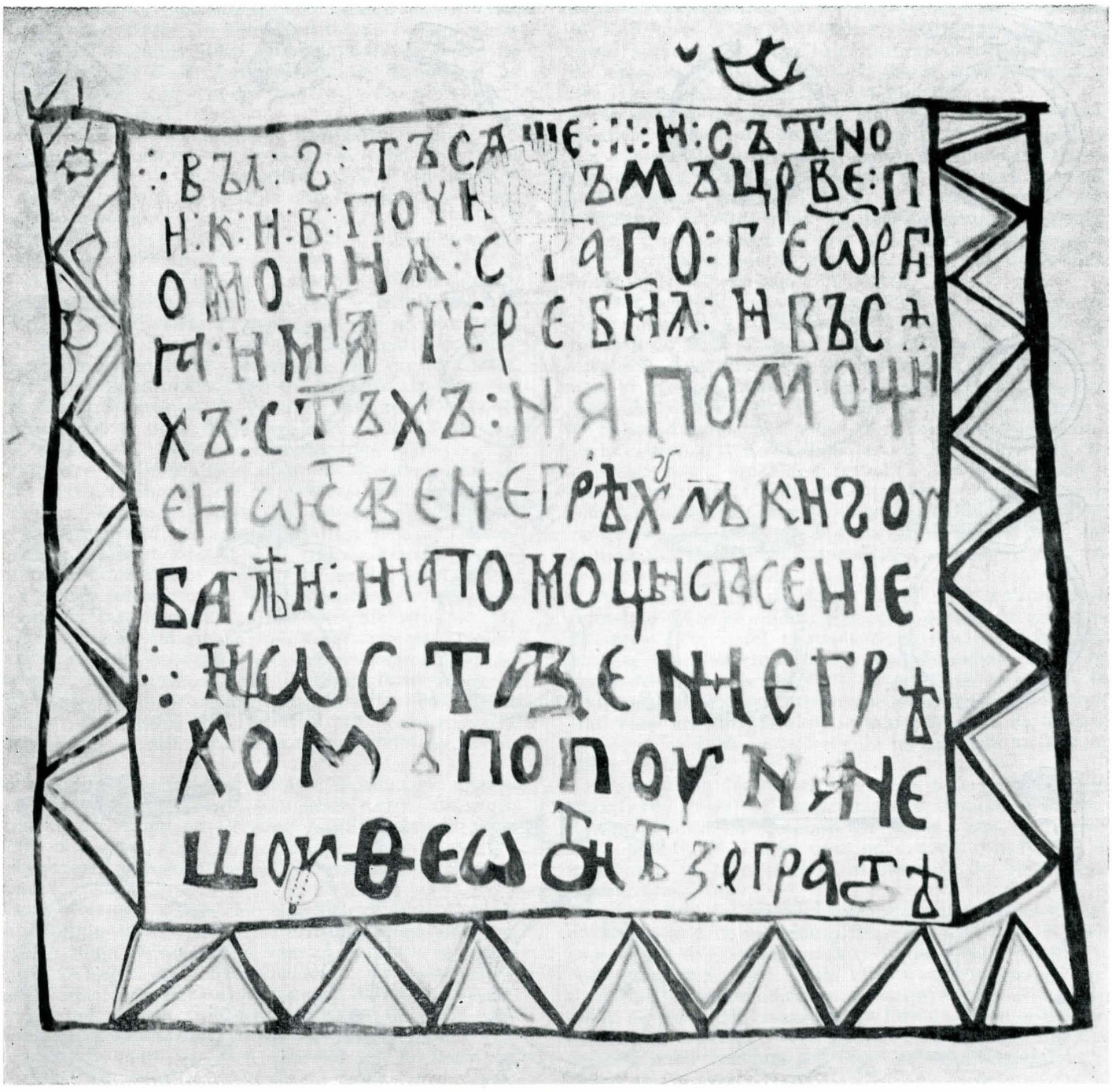

Fig. 12. Pisania din 1313–1314.

fără însă a exclude posibilitatea prezenței sale acolo încă dinainte, în altarul bisericii de lemn, cercetările privind acest gen de materiale nu sînt încă atît de avansate încît să permită încadrări cronologice foarte strînse [76]. Oricum, perioada cuprinsă între sfîrșitul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XII-lea ni se pare cea mai potrivită pentru datarea piesei.

Tot în altarul bisericii, în sol răscolit de gropi tîrzii și alături de fragmentele căldării de lut, s-au găsit patru pandantive de sticlă albastră care au făcut obiectul unei descrieri amănunțite în studiul publicat, după campania de săpături din 1975, și pe care le-am datat, cu oarecari rezerve, în epoca construirii monumentului de zid [77]. În campania de cercetări din 1976 s-a găsit un alt pandantiv foarte asemănător, tot din sticlă albastră, lucrat cu aceleași matrițe ca și primele patru. El este într-o stare mai bună de conservare, păstrînd aproape integral toarta de agățare care, după cum se poate observa pe această piesă, a avut forma unui cîrlig răsucit, cu un singur punct de prindere pe corpul pandantivului. Diametrele pandantivului sînt de 5,2 și 4,2 cm (fig. 14 a).

Pandantivul găsit în 1976 a servit drept inventar funerar într-un mormînt situat pe latura de nord a navei, în exteriorul bisericii (M. 27). El a fost depus sub craniul scheletului. Mormîntul nu a putut fi datat prin nici o altă observație în afara aceleia că, datorită prezenței fragmentelor de mortar în pămîntul de umplutură al gropii, el aparține în mod cert epocii de după construirea bisericii de zid.

Referitor la datarea în secolul al XII-lea a pandantivelor de sticlă albastră de la Streisîngeorgiu, datare asupra căreia ne-am oprit inițial, sîntem obligați să revenim. Con-

[76] În legătură cu atribuirea acestor căldări pecenegilor (P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X–XIII)* în „S.C.I.V.", VII, 3–4, 1956, p. 421 și urm. iar mai recent, dar cu nuanțări și rezerve, A. Habovstiak, *op. cit.*, p. 123 și urm.), trebuie observat că la stadiul actual al cercetărilor, aceste materiale nu pot fi puse în Transilvania pe seama unui anumit etnic. Exceptînd anumite zone periferice ale Transilvaniei, căldările de lut par a nu lipsi din nici o așezare datînd din secolele XI–XIII. Rămîne de stabilit dacă apariția acestor materiale în interiorul arcului carpatic poate fi pusă eventual în legătură cu pecenegii. Dar pentru aceasta ar trebui mult mai bine cunoscută tipologia căldărilor de lut și datarea lor foarte strînsă.

[77] R. Popa, *Streisingeorgiu. Ein Zeugnis*, p. 55 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro

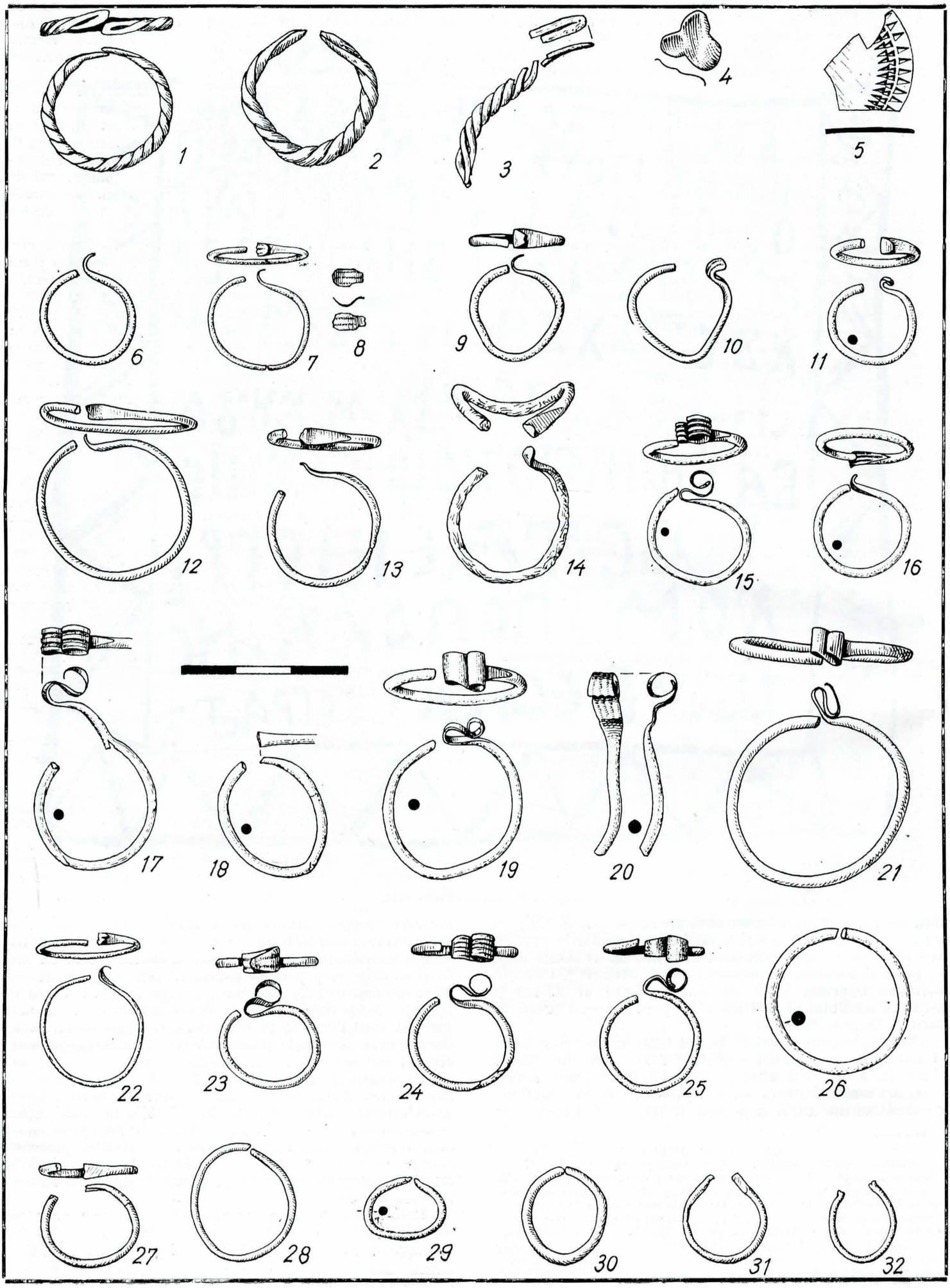

Fig. 13. Piese de podoabă din morminte.

https://biblioteca-digitala.ro

servarea în biserica din Bărișor (Baru Mic) a unei candele mari de sticlă, produs de manufactură, pe corpul căreia sînt fixate în urechiușe lipite cîteva pandantive destul de asemănătoare celor de la Streisîngeorgiu, le datează și pe acestea din urmă într-o epocă relativ tîrzie, probabil în secolele XVII—XVIII.

Revenind la mormintele din necropola bisericii din Streisîngeorgiu, socotim că prezentarea celei de-a treia grupe cronologice de înmormîntări, datînd din secolele XV—XVIII, poate fi limitată la cîteva observații cu caracter mai general.

Inventar funerar s-a găsit în cca 28% dintre mormintele cercetate și atribuite acestei grupe. El constă din monede, inele și, ca excepție, din piese de costum — catarame și copci. Monedele au fost depuse de regulă cîte una în mormînt, fiind găsite în mîna, pe pieptul sau lîngă craniul scheletului. În mod excepțional a apărut și o monedă așezată în gura unui mort. În trei dintre cazuri, s-au găsit cîte două monede într-un mormînt. Inelele s-au descoperit, fără excepție, în regiunea mîinilor. Destul de multe monede și inele din secolele XV—XVII au fost găsite în pămîntul răvășit de îngropări mai noi.

Orientarea mormintelor se abate în destule cazuri de la axul vest-est. Mormintele cu abateri de ax se află în special la sud-est de altar (abaterea constînd aici din orientarea picioarelor spre sud-est), la nord-est de altar (picioarele orientate spre nord-est) și la vest de biserica veche, în interiorul pronaosului adăugat în secolul al XIX-lea, unde a apărut un mormînt (M.18.) datat cu două monede în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ale cărui picioare se abat cu 42° spre sud-est și altul (M.112.) ale cărui picioare se abat cu 70° spre nord—nord-est. Asemenea orientări particulare ale mormintelor relativ tîrzii continuă, ca situație, abaterea de orientare constatată la unul dintre mormintele din secolul al XII-lea (M. 44., vezi mai sus), subliniind deci și sub acest aspect continuitatea necropolei.

În mai mult de jumătate dintre mormintele aparținînd acestui grup cronologic s-au găsit resturi de sicriu constînd fie din fragmente de lemn, fie din cuie și piroane. Probabil că și într-o bună parte a mormintelor în care nu s-au descoperit asemenea resturi, au existat totuși sicrie de lemn.

Poziția brațelor scheletelor este foarte variată și nu permite stabilirea de tipuri clare care să corespundă unei evoluții în timp. Se adaugă la aceasta și faptul că într-o necropolă ca aceea de la Streisîngeorgiu, cu foarte multe morminte lipsite de datare sau parțial deranjate, observațiile privind această problemă sînt destul de puțin concludente. Se poate afirma totuși că brațele îndoite din cot și aduse pe piept, pe zona ventrală sau pe bazin, în mod simetric sau asimetric, precum și schelete cu unul sau amîndouă brațele întinse paralel cu corpul, apar în morminte fără a avea o legătură cu datarea acestora. Brațele dispuse paralel cu corpul, interpretate de obicei ca un indiciu pentru datarea mai timpurie a mormintelor, apar la Streisîngeorgiu în morminte tîrzii, datate cu monede în secolele XVII — XVIII sau, pentru cele nedatate, ulterioare din punct de vedere stratigrafic unor morminte din secolele XII—XIV, cum ar fi M. 19, M. 27, M. 47, M. 102 sau M. 112. În aceste condiții, poziția brațelor scheletului nu poate servi ca element de încadrare cronologică, cu atît mai mult cu cît în cazul mormintelor cu sicrie, credem că nu se poate exclude eventualitatea deplasării ulterioare a brațelor, pe durata transportului sicriului sau a tasării pămîntului.

Raporturile stratigrafice dintre unele morminte datate, situate pe latura de vest a bisericii vechi de zid și stratul de arsură surprins în acest loc, strat provenit de la un pronaos de lemn căruia i-a luat locul în secolul al XIX-lea actualul pronaos de zid [78], permit datarea construcției de lemn la sfîrșitul secolului al XV-lea sau în secolul al XVI-lea. Un mic tezaur format din 10 monede de argint din secolul al XVI-lea, îngropat pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea [79], găsit răspîndit la fundul umpluturii unei gropi adînci de 1,20 m din interiorul fostului pronaos de lemn, ar putea fi pus în legătură cu construirea lui sau mai degrabă cu epoca existenței lui.

În ceea ce privește topografia necropolei, așa cum s-a subliniat și mai sus, cele precizate la sfîrșitul campaniei din anul 1975, cu privire la faptul că înmormîntările au fost practicate de la bun început în jurul unei biserici [80], s-au verificat întru totul. Vrem să spunem că la Streisîngeorgiu nu avem de a face cu apariția unui monument de cult în interiorul și nici chiar în marginea unei necropole anterioare, așa cum se constată la foarte multe dintre necropolele din secolele XI—XIII.

Încheierea pe care am formulat-o în 1975 asupra prezenței mormintelor din secolele XI—XIII *numai* în jurul bisericii de lemn și apoi a celei de zid, trebuie în schimb revizuită. Apariția la cca 20—24 m nord de monument a unui grup de cel puțin 3 morminte, din secolele XII—XIII sau chiar din secolele XI—XIII [81], duce la concluzia că de la bun început necropola a fost mai mare, întinzîndu-se de la marginea terasei, adică de la locul unde se află biserica, spre nord. Amploarea inițială a acestei necropole nu poate fi stabilită datorită prezenței, pe o suprafață apreciabilă, a mormintelor recente. Chiar și surprinderea grupului de 3 morminte vechi s-a datorat întîmplării că între mormintele azi vizibile a existat spațiul necesar trasării unei secțiuni.

Pe de altă parte, necropola inițială pare a fi avut mormintele dispuse pe rînduri și grupate topografic pe familii, deoarece doar astfel se explică apariția pe o suprafață mică a trei morminte relativ contemporane, mult mai vechi decît mormintele găsite la nord sau la sud de ele. Existența în cimitir a unor zone precizate, care să aparțină unor anumite familii, se mai păstrează ca amintire în sat, chiar dacă această regulă nu mai este azi aproape deloc respectată.

Rezultă din aceasta că necropola de la Streisîngeorgiu nu a avut inițial un caracter strict familial și că nu a devenit cimitir al comunității sătești abia în secolele XV—XVI [82], ci a fost necropola comunității încă din momentul în care s-a ridicat biserica de la marginea terasei.

Cîteva încheieri de ordin arheologic și istoric. Constatările pe care le-au prilejuit cercetările arheologice de la Streisîngeorgiu au relevat o situație atît de nouă în raport cu cele cunoscute pînă acum despre cultura materială și spirituală a românilor transilvăneni din primele două-trei secole ale mileniului nostru, încît formularea unor încheieri cu caracter definitiv este deosebit de dificilă. Cu toate acestea, unele concluzii de ordin arheologic se impun de pe acuma, în timp ce valorificarea istorică deplină a informațiilor cîștigate la Streisîngeorgiu se cere făcută în contextul problemelor specifice ale trecutului întregii Țări a Hațegului.

O primă constatare ce se cere subliniată este aceea că *la Streisîngeorgiu ne aflăm în fața celui mai vechi monument medieval sigur datat și păstrat în picioare de pe întreg teritoriul țării, monument care și-a păstrat pînă astăzi destinația sa originară.* Desigur că este posibil ca în urma cercetărilor viitoare să poată fi reconstituite acte de vechime la fel de îndepărtate sau încă mai îndepărtate și pentru alte monumente dintre cele care ni s-au păstrat. În acest

[78] Vezi mai sus p. 18

[79] Tezaurul era compus dintr-o jumătate de gros polonez de la Sigismund I cu data 1507, 3 dinari de la Ferdinand I (1526—1564), 4 dinari de la Maximilian II (1564—1576) și 2 dinari de la Rudolf II din 1591. Nu putem exclude eventualitatea ca tezaurul să fi fost mai mare și să fi fost grupat într-o oală sau în alt recipient, monedele găsite rămînînd accidental în pămînt cu prilejul scoaterii tezaurului.

[80] Cu observația făcută mai sus (nota 68) că cele mai vechi morminte nu se grupează doar în imediata vecinătate a monumentului.

[81] M. 85, M. 95 și M. 98. Din motive tehnice, nu am putut include în planul publicat aici porțiunea din S. III în care au apărut aceste morminte.

[82] Rolul pe care l-au avut în viața spirituală a comunităților sătești aceste capele cneziale de curte în vremea ctitoririi lor, va trebui urmărit prin cercetările viitoare, cu cel mai mare folos pentru cunoașterea începuturilor feudalismului românesc.

https://biblioteca-digitala.ro

sens, rezultatele de la Steisîngeorgiu sînt încurajatoare dar obligă totodată la prudenţă şi la judecarea monumentelor noastre pe baza unor cercetări complexe prealabile.

Din punctul de vedere al istoriei artei şi arhitecturii medievale, situaţia de la Streisîngeorgiu confirmă şi ilustrează ideea transpunerii în piatră, la începuturile evului mediu, a unor monumente mai vechi din lemn. Sub acest aspect, interesul rezultatelor cercetării depăşeşte în mod apreciabil cadrul strict local. Valoarea observaţiilor noastre trebuie însă limitată la planimetria monumentelor. Există destule motive pentru a se lăsa în afara tentaţiilor de generalizare întregul grup al bisericilor-sală transilvănene cu altarul dreptunghiular boltit în cruce, reprezentat şi de biserica din satul învecinat Strei, unde cercetările arheologice încă inedite, din anii 1969—1970, nu au produs argumente pentru datarea monumentului înainte de a doua jumătate a secolului al XIII-lea [83].

Credem deci că, pe de o parte, rezultatele cercetărilor de la Streisîngeorgiu nu vin în contradicţie cu opinia după care răspîndirea în Transilvania, ca în general în interiorul arcului carpatic, a bisericilor-sală cu altar dreptunghiular şi cu elemente gotice timpurii s-a produs în a doua jumătate a secolului al XIII-lea [84]. Dar pe de altă parte, în afara sugestiilor noi şi în primul rînd a influenţelor exercitate de şantierele cisterciene din perioada imediat premergătoare invaziei mongole, trebuie ţinut seama şi de existenţa, de acum înainte certă, a unor izvoare locale mai vechi, descinzînd din arhitectura tradiţională în lemn şi din transpunerea în zid a formelor acesteia. Întrebarea dacă acest izvor mai vechi poate fi considerat drept preromanic şi poate fi pus în legătură cu arhitectura de zid balcano-bizantină sau cu aceea a Moraviei Mari, aşa cum s-a propus, deci dacă poate fi înţeles în afara condiţionărilor din cadrul evoluţiei arhitecturii romanice din statul arpadian, rămîne deocamdată în domeniul ipotezelor de lucru. Pentru a da un răspuns în această direcţie, ar trebui să ştim mai multe despre monumentele transilvănene de zid din secolul al X-lea, pe care le cunoaştem deocamdată doar din izvoarele scrise sau a căror existenţă ne îndreptăţeşte să o presupunem în contextul istoric mai general.

Dimensiunile foarte mici ale monumentului iniţial din lemn de la Streisîngeorgiu ca şi ale celui din zid care i-a luat locul, situarea lui la numai cîţiva zeci de metri de resturile curţii cneziale, existenţa tribunei în prima fază a bisericii de zid ca şi pisaniile şi tabloul votiv din 1313—1314 şi 1408—1409, ne obligă să considerăm monumentul ca fiind, cel puţin pînă în secolul al XV-lea, o capelă de curte. Această capelă de curte a putut servi şi pentru nevoile spirituale ale obştii săteşti din Streisîngeorgiu dar avem toate motivele să ne îndoim asupra prezenţei, în cei cca 16 m² ai navei, a întregii colectivităţi săteşti[85]. Chiar dacă necropola din jurul bisericii a fost folosită încă din secolele XI—XII de întreaga comunitate, credem că aceasta nu modifică caracterul şi funcţia iniţială a monumentului. În toată Ţara Haţegului nu cunoaştem de altfel, pînă în secolul al XV-lea cu o singură excepţie [86], decît biserici de dimensiuni mici ctitorite de familii cneziale care pot fi interpretate ca reprezentînd capele de curte.

Pe marginea acestor consideraţii se ridică două întrebări. Prima priveşte originea tribunei bisericii din Streisîngeorgiu, care apare ca fiind mai timpurie decît tot ce se cunoaşte deocamdată în Transilvania în domeniul bisericilor de curte. Putem totuşi invoca în acest sens, ca analogie contemporană şi chiar cu puţin mai veche, prima dintre bisericile de curte ale complexului încă inedit de la Sînnicolau de Beiuş, pe Crişul Negru, datînd de la sfîrşitul secolului al XI-lea sau cel tîrziu de pe la anul 1100 [87]. Monumentul a aparţinut foarte probabil familiei Borşa care a jucat un rol de frunte în Bihor în secolele XI—XIII. Indiferent de faptul că evoluţia arhitecturii romanice din Bihor a devansat cu cel puţin cîteva decenii pe aceea din centrul sau sudul Transilvaniei, prezenţa monumentului de la Sînnicolau de Beiuş ne dă dreptul să presupunem că la începutul secolului al XII-lea existau şi pe cursul mijlociu al Mureşului, în vecinătatea Ţării Haţegului, capele de curte care să conţină modelul tribunei monumentului din Streisîngeorgiu.

A doua întrebare se leagă de precizarea momentului la care diferenţierea socială produsă în interiorul mediului românesc transilvănean a avut ca urmare *desprinderea fizică* a feudalităţii în raport cu obştiile săteşti. Sub acest aspect, biserica de curte de la Streisîngeorgiu ne oferă o dată timpurie, a cărei importanţă nu mai este nevoie să fie subliniată. Data pare timpurie doar în raport cu cele care se cunoşteau pînă acum despre manifestările feudalităţii româneşti în calitatea ei de clasă socială dominantă, de stăpînă a satelor precum şi doar în raport cu acele opinii care îi consideră pe cnezii români drept o categorie deabia diferenţiată de fruntaşi ai satelor, categorie a cărei ascensiune social-politică s-a datorat iniţiativelor coroanei maghiare sau colaborării cu reprezentanţii locali ai acesteia. Data oferită de complexul cercetat este în schimb cu totul firească pentru cazul în care îi considerăm pe cnezii români din Transilvania ca reprezentînd, în epoca anterioară decăderii lor, o feudalitate autentică desprinsă din comunităţile săteşti în urma unui îndelungat proces intern de diferenţiere social-economică. Existenţa unei capele de curte cneziale de la cumpăna secolelor XI şi XII reprezintă o dovadă solidă pentru caracterul de feudalitate prestatală pe care l-a avut această categorie socială cu cel puţin două secole înainte de a fi consemnată ca atare în izvoarele scrise.

Inventarul funerar descoperit în necropola de la Streisîngeorgiu este şi el de natură să modifice anumite opinii destul de puternic înrădăcinate în arheologia feudalismului timpuriu transilvănean. O parte a obiectelor de podoabă descoperite, şi în mod special inelele de buclă cu capătul întors în formă de S, sînt caracteristice pentru aşa numitele necropole de tip Bjelo-Brdo. După cum se ştie, aceste necropole apar în interiorul arcului carpatic spre sfîrşitul secolului al X-lea şi evoluează pînă în secolul al XII-lea suscitînd, în ceea ce priveşte atribuirea lor etnică, o lungă discuţie care este încă departe de a fi încheiată [88]. Pe teritoriul Transilvaniei, necropolele de tip Bjelo-Brdo au fost atribuite cu precădere populaţiei maghiare sau „slavo-maghiare". Această atribuire este acceptabilă pînă la un anumit punct, în sensul interpretării respectivelor cimitire ca oglindind în principal simbioza etnică, produsă de pe la mijlocul secolului al X-lea înainte, dintre maghiarii sedentarizaţi şi în curs de a se creştina pe de o parte, şi unele populaţii premaghiare, în primul rînd slavi, pe de altă parte.

S-a făcut însă în mod curent greşeala de a se interpreta găsirea întîmplătoare a unor piese caracterstice inventarului acestor cimitire ca fiind dovada existenţei

---

[83] O monedă de la Ştefan I (1000—1038) găsită în poziţie secundară nu departe de biserica din Strei precum şi cîteva fragmente ceramice din secolele XI—XIII găsite tot acolo, nu pot servi pentru datarea monumentului şi nici chiar pentru certitudinea existenţei în acel loc a unei necropole anterioare mijlocului secolului al XIII-lea.

[84] V. Drăguţ, *Biserica din Strei*, în „SCIA", 12, 1965, 2, p. 299—305; Idem, *Contribuţii privind arhitectura goticului timpuriu în Transilvania*, în „SCIA", 15, 1968, 1, p. 41 şi urm. Acelaşi punct de vedere la K. Kozák, *A Nyiradonyi premontrei prépostság*, în „A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve", 18, 1974, p. 272 cu bibliografia.

[85] Pentru comparaţie, nava bisericii din Strei are o suprafaţă dublă (31,80 m²), aceea a bisericii din Densuş are aproape 40 m² iar nava bisericii din Sîntămărie-Orlea, biserică parohială prin excelenţă, este de peste 100 m².

[86] Avem în vedere biserica din Nucşoara, sat aparţinînd Cîndeştilor din învecinatul Rîu de Mori şi unde nu este atestată nici o familie cnezială. Sîntămărie-Orlea era la sfîrşitul secolului al XIII-lea o comunitate catolică; vezi R. Popa, *Über die Burgen*, p. 264.

[87] Cercetările de la Sînnicolau de Beiuş, încă inedite, au fost iniţiate în 1971 de un colectiv compus din autor, N. Chidioşan şi A. Avram.

[88] Discuţia a fost reluată, cu un sfert de veac în urmă, de către Zd. Váňa, *Mad'ari a Slované ve světle archeologických nálezu X.—XII. století*, în „Slov. Arch.", 2, 1954, p. 51—104; de atunci, bibliografia problemei a crescut necontenit, în special datorită contribuţiei cercetătorilor maghiari. Vezi şi R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, în „RRHA", 2, IX, 1972, p. 142 şi urm. cu bibliografia mai nouă.

https://biblioteca-digitala.ro

în acel loc a unui cimitir de tip Bjelo-Brdo [89], fără a se ține seama de faptul că aceste podoabe apar la sfîrșitul secolului al XI-lea și în secolul al XII-lea și în necropole situate în jurul unor biserici. Cimitirele de tip Bjelo-Brdo — pentru că de o cultură cu acest nume nu poate fi vorba — nu se caracterizează numai, și nici în primul rînd, prin inventarul funerar. Mult mai semnificativă este, în cazul lor, lipsa monumentului de cult în jurul căruia să fie dispuse mormintele ca și existența unei anumite topografii interne, pe rînduri și pe grupuri de morminte, reflectînd structura familială, particularitățile sociale și stadiul de organizare al comunităților care le-au folosit.

Dispusă de la bun început în jurul unei biserici, necropola de la Streisîngeorgiu nu este de tip Bjelo-Brdo iar piesele de podoabă din inventarul mormintelor, produse larg răspîndite ale unor ateliere locale, au fost fără îndoială folosite și în alte medii etnice decît acelea maghiare sau „maghiaro-slave". Piesele de podoabă găsite la Streisîngeorgiu demonstrează imposibilitatea întocmirii de hărți ale răspîndirii necropolelor de tip Bjelo-Brdo pe baza unor descoperiri întîmplătoare și pledează totodată împotriva caracterului etnic al acestor podoabe în secolele XI—XII în interiorul arcului carpatic. Obiceiul prinderii șuvițelor de păr în inele de buclă este cu mult mai vechi decît data sosirii în aceste regiuni a triburilor maghiare. Putem de altfel adăuga că, la fel după cum o parte a podoabelor ce caracterizează inventarul necropolelor de tip Bjelo-Brdo se regăsesc în secolele XI—XII sau încă mai devreme la Dunărea de Jos și în Balcani în medii care nu au nici o legătură cu maghiarii sau cu simbioza „maghiaro-slavă" [90], tot așa și unele dintre piesele apărute la Streisîngeorgiu își găsesc analogii apropiate în aceleași părți sud-estice ale țării sau în nordul Peninsulei balcanice [91].

Trebuie subliniat și faptul că inelele de buclă de la Streisîngeorgiu, care ne obligă la această discuție asupra inventarului și a caracterului cimitirelor de tip Bjelo-Brdo, se împart în mod aproape egal între inele cu capătul în formă de S și inele cu capătul răsucit pe traseul unui semicerc. Observațiile din timpul cercetării dovedesc că cele două tipuri sînt în mod practic contemporane. Or, inelele de buclă cu capătul întors pe traseul unui semicerc sînt deocamdată foarte rare, dacă nu chiar cu totul excepționale, în descoperirile din secolele XI-XII din interiorul arcului carpatic [92]. Informațiile de care dispunem sînt deocamdată insuficiente pentru a avansa fie și numai o ipoteză de lucru în legătură cu aceste din urmă inele.

Nu ne putem pronunța asupra eventualității ca, cel puțin în unele zone, necropolele de tip Bjelo-Brdo să acopere și colectivități românești intracarpatice. Avem însă acum certitudinea — iar descoperirile de la Streisîngeorgiu o demonstrează — că la sfîrșitul secolului al XI-lea și în secolul al XII-lea, românii transilvăneni foloseau și ei podoabe caracteristice pentru inventarele funerare ale fazei tîrzii a necropolelor de tip Bjelo-Brdo. S-ar putea, desigur, ca lucrurile să se prezinte diferit în alte zone ale Transilvaniei și ca pe cursul inferior al văii Streiului să fi existat condiții particulare datorate unui contact mai strîns dintre comunitățile românești și cele maghiare sau slave în curs de maghiarizare încă din prima jumătate a secolului al XI-lea [93]. La asemenea întrebări vor da răspunsuri cercetările viitoare.

Oricum însă, în sensul opiniilor aici exprimate poate fi invocată și apariția în secolele XIII—XV a unor inele de buclă în teritoriile din exteriorul arcului carpatic, în zone locuite atunci de o populație românească omogenă [94].

[89] *Ibidem*, p. 143; G. Bako, *Contribuții la istoria Transilvaniei de sud-est în secolele XI—XIII*, în „SCIV", 12, 1961, 1, p. 113 și urm.

[90] Pentru inele împletite din sîrmă de argint sau bronz sau pentru brățări cu capete zoomorfe, vezi Gh. Ștefan și colab., *Dinogetia* I, București 1967, p. 277 și urm.; cf. și P. Gatev, *Nakiti ot pogrebenia ot XI—XII v.*, în „Arheologhia" Sofia, 1977, 1, p. 30 și urm.

[91] Gh. Ștefan și colab., *op. cit.*, p. 288 și fig. 170—171. Faptul că inelul împletit din sîrmă de argint descoperit la Streisîngeorgiu a făcut parte din inventarul mormîntului 51 împreună cu două inele de buclă cu capătul întors pe traseul unui semicerc, asigură acestor din urmă inele o datare în secolul al XII-lea. Ele sînt prin urmare în mod practic contemporane inelelor de buclă cu capătul întors în formă de S găsite la Streisîngeorgiu.

[92] Am putut vedea, datorită amabilității colegului Szöke Bela Miklos jr. de la Institutul de Arheologie din Budapesta, trei asemenea inele descoperite în cimitirul de tip Bjelo-Brdo de la Pusztaszentlászlo din sud-vestul Ungariei (reprezentînd 5% din inelele de buclă găsite în necropolă). Prin bunăvoința colegei Mariana Dumitrache aflăm că o asemenea piesă a apărut și în necropola din secolul al XII-lea de la Viscri, jud. Brașov. Din inventarul „clasic" al necropolelor de acest tip pînă acum publicate, asemenea piese lipsesc.

[93] Pentru stabilirea unor comunități maghiare în prima jumătate a secolului al XI-lea la vărsarea Streiului și a Cernei în Mureș și pentru pătrunderea acestor comunități, tot în secolul al XI-lea, pe Cerna în sus, în legătură desigur cu exploatarea fierului, vezi R. Popa, *Structures*, p. 298—299.

[94] Vezi, printre altele, I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești* în „MCA", VIII, 1962, p. 736—738; V. Spinei și Rodica Popovici-Baltă,

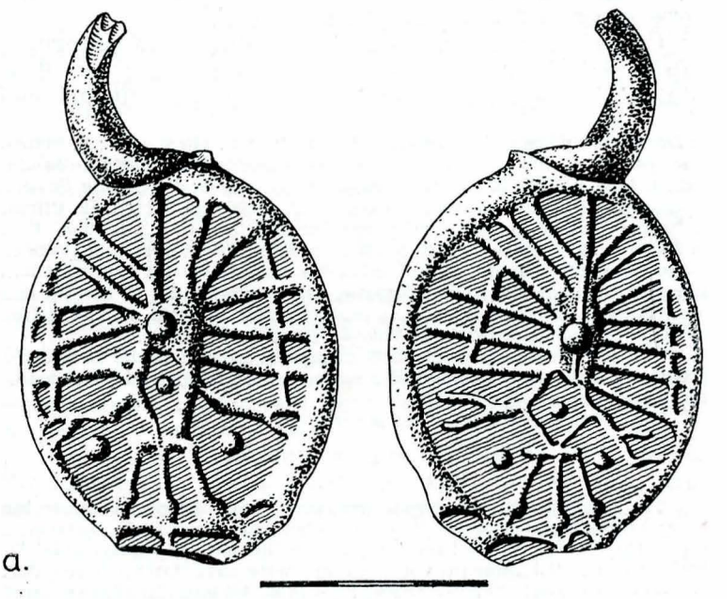

Fig. 14. a) pandantiv de sticlă albastră din mormîntul 27; b) fragment de căldare de lut găsit în altar.

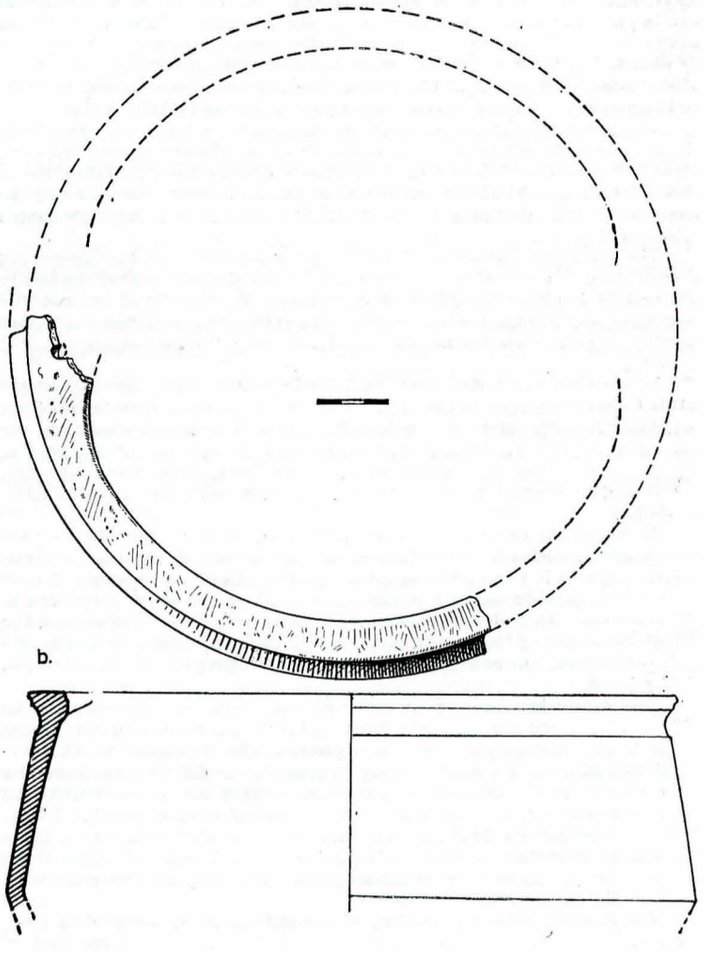

https://biblioteca-digitala.ro

Faptul că aceste din urmă inele de buclă, care pînă acum nu au făcut încă obiectul unui studiu de ansamblu, aparţin unor altor tipuri decît cele caracteristice necropolelor de tip Bjelo-Brdo [95], ţine fără îndoială de decalaje cronologice şi de aspecte regionale.

În încheierea acestor consideraţii, ne oprim asupra repartizării geografice a satelor stăpînite de familia cnezială care a ctitorit monumentul de la Streisîngeorgiu. Cu prilejul unei analize a sistemului de stăpîniri de sate româneşti, am stabilit existenţa şi în Ţara Haţegului a unei categorii superioare de cnezi, la fel ca şi în Maramureş unde am propus desemnarea lor drept *cnezi de vale* [96]. Atît familia cnezială de la Streisîngeorgiu cît şi aceea învecinată de la Rîu de Mori au făcut parte din această categorie superioară a feudalităţii româneşti.

Cu acelaşi prilej am pus întrebarea dacă Ţara Haţegului, înţeleasă în limitele ei restrictive, corespunzînd deci doar bazinului superior al Streiului, reprezintă rezultatul unei „contractări" sau „condensări" teritoriale sau dacă, dimpotrivă, Ţara Haţegului „cu pertinenţele sale" reprezintă istoriceşte rezultatul unui proces de „dilatare" teritorială a unui organism social şi etnic iniţial mai restrîns [97]. Descoperirile de la Streisîngeorgiu vin să confirme soluţia spre care înclinam atunci din considerente logice. Prezenţa încă din secolul al XI-lea a unei feudalităţi româneşti pe cursul inferior al Streiului, în vecinătatea Mureşului, feudalitate ce se manifesta în această calitate, ne dă dreptul să considerăm că districtul Haţegului sau al cetăţii regale din Haţeg, în limitele restrînse în care el apare în secolul al XIV-lea, este rezultatul retragerii spre munte şi spre zonele mai ferite a unei părţi a colectivităţilor româneşti şi a unor cadre social-politice ale acestora. Începînd cu secolul al X-lea, românii din toate zonele deschise şi mai accesibile ale Transilvaniei, deci şi de pe cursul inferior al Streiului, au fost supuşi unei presiuni permanente şi mereu crescînde. Aşa se explică cum cnezii din Streisîngeorgiu, ca şi învecinaţii Cîndeşti, stăpîneau un al doilea grup de sate în zona de sub Munţii Retezat.

Continuarea cercetărilor din Ţara Haţegului prin iniţierea unor noi săpături la Sălaşu de Sus, la Rîu de Mori, la Rîu Bărbat sau la Sarmizegetusa romană, va aduce în această privinţă, fără îndoială, informaţii de cea mai mare importanţă pentru reconstituirea istoriei românilor transilvăneni ca şi pentru problema începuturilor statelor medievale româneşti.

în *Din trecutul judeţului Botoşani*, Botoşani, 1974, p. 115 şi urm.; V. Spinei, *Necropola medievală de la Piatra Neamţ-Dărmăneşti*, în „Memoria Antiquitatis", I, 1969, p. 219; N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1972, p. 100 şi pl. XIII/1. B. Mitrea, I. Nestor şi colab., *Şantierul arheologic Suceava*, în „SCIV", 4, 1953, 1—2 p. 363 şi fig. 27, pentru inele de buclă cu capătul răsucit în spirală găsite ca inventar în morminte din secolul al XV-lea, respectivul tip fiind mult mai timpuriu în interiorul arcului carpatic. După informaţiile pe care ni le-a oferit A. Artimon, inele de buclă cu capătul răsucit în formă de S au apărut recent în necropola cercetată la Volovăţ, în nordul Moldovei.

[95] Avem în vedere inele de buclă cu capătul întors în formă de S, dar o prelucrare regională şi cronologică a respectivelor materiale ar putea modifica această opinie.

[96] R. Popa, *Structures*, p. 303 şi urm.

[97] *Idem*, p. 294.

ABSTRACT

The church in Streisîngeorgiu, dedicated to St. George, belongs to the group of mediaeval masonry Romanian churches preserved in Hunedoara Co., in the former „Haţeg Land", situated in the south of Transylvania. An inscription painted inside the votive picture in the nave states precisely that the monument was built in the years 1408—1409. Art historians have pointed out that the monument is older still and judging by stylistic criteria it dates from the 13th—14th century.

The older part of the monument consists of an altar approximately square and of a very small rectangular nave, articulated in the inside, lengthwise, by a pair of masonry pilasters. Two distinct semi-cylindrical vaults placed at different heights cover the two parts of the nave. In the western part of the nave there is a small inner tower supported by two masonry pillars. The inner dimensions of the whole monument are only 8.60/4.20m. The narthex (the porch) in the west of the monument was added in 1858, on the place of a wooden narthex dating from the 15th—16th centuries.

The lower part of the walls of the monument is built of large blocks of stone, brought out from a ruin dating from the Roman epoch, while the upper part is made of bricks with two facings and empleeton. From planimetric viewpoint all the walls of the older part of the monument (the nave and the altar) were built during a single stage. The buttresses alone were added subsequently.

The family of Romanian „knezi" (petty feudals) from Streisîngeorgiu is mentioned in documents ever since 1377. The oldest member of the family is a certain Ladislau (Laţcu) from Streisîngeorgiu who lived around the year 1350 and was the brother of Zeik (Zăicu) from the neighbouring village of Strei, where a church dating stylistically from the 13th century is still standing.

In the 14th—15th centuries the knezial family from Streisîngeorgiu seems to have belonged to the higher category of the Romanian feudal lords in „Haţeg Land", rulers of a group of villages. The family owned, on the ground of a pre existant situation, without royal sanction, two groups of villages; one on the lower course of the river Strei, near Streisîngeorgiu, the second at the foot of the Retezat mountains, with the centre at Sălaşu de Sus.

Archaeologic excavations were performed in the years 1975—1976 in connection with the restoration of the monument. According to stratigraphic criteria it was established that on the site of the masonry church there had existed formerly a wooden one, built on the same plane and of the same size. Around this wooden monument people were buried and the inventory of one of the tombs belonging to the early phase of the necropolis dates from the end of the 11th or the beginning of the 12 centuries, at the latest.

The date when the masonry church was built was established to be 1130—1140, on the ground of the funerary inventory (coins and ornaments) in the tombs belonging to the second phase of the necropolis which developed around the monument existing at present. The dating is confirmed by the discovery in the altar of the church of another inscription which says the monument was built in 1313—1314. This inscription, painted in the Slavonic language was found on the second layer of plaster on which there was also an important ensemble of mural painting. Under this layer, there was an older plaster layer on which fragments of inscriptions were scrawled in Slavonic characters.

The masonry pillars supporting at present the inside tower date from the early phase of the construction (1130—1140) while the upper part of the tower, covering the fresco of 1313—1314, dates from 1408—1409. It is most likely that the two pillars supported at first a small platform attached to the west side of the nave. To reconstruct the initial aspect of the monument one might take into account, as a hypothesis, the existence, above the west part of the nave, of a room having access from the outside. a sort of tower to dwell in, or the existence above the east part of the nave of a higher superstructure.

The monument shows that it was built in an area where stood a great many ruins and complexes dating from the Roman epoch. Fragments of ceramics found in the earth dug up in the altar, belong to 4—5 small Roman vases, of high quality, which were probably taken out of the Roman necropolis lying at a distance of only 70 m west of the monument and reused as containers. In the same earth dug up in the altar fragments of a clay bucket were found, dating from the 11th—12th centuries. In the wall of the narthex, added in 1858, besides Roman blocks with relievos and inscriptions and next to fragments of tombstones from the early half of the 19th century, a calcarous block was reused (initially from a Roman building material), on which there is a christian relievo. The block probably came from another church in the neighbourhood, where it was awkwardly carved to for the upper limit of a niche or of a window, by some humble artisan who combined late Gothic elements with rudiments of classic Renaissance style. The archaic character of the ornamentation as well as the fact that the rainwater dug on it small ditches 2—3 cm deep — because it was left for a long time in the open air, in vertical position — makes us think the block with the christian relievo might actually be far older.

As the funerary inventory in the 12th—13th centuries tombs include also pieces peculiar to the necropolises of the Bjelo-Brdo type, this attested the fact that such ornaments had no ethnic character inside the Carpathian bend. Developing from the very beginning around a monument of the cult, the necropolis at Streisîngeorgiu does not belong to the group of cemeteries of the Bjelo-Brdo type. There is no question of a Bjelo-Brdo culture.

As a result of researches, the church in Streisîngeorgiu has become one the oldest mediaeval monuments precisely dated and preserved standing, on the whole territory of Romania, a monument which at present has kept the use for which it was initially destined. There may be, in this area, other monuments even older but their date is not certain, for the moment. For the relations between architecture in wood and that in masonry, the Streisîngeorgiu church conclusively illustrates the strict taking over by the masonry monument of the plane of the former church of wood.

With its nave of only 16 sqm., the church in Streisîngeorgiu was at first a family chapel. The remainders of a humble knezial court dating from the 11th—14th centuries were discovered west of the monument.

The 1313—1314 inscription acquaints us with the name of priest Naneş and the name of painter Teofil (Teofit?) and besides with the name of a knez Balea, the forerunner of the members of this family already well-known, due to documents of the chancellor's office. The fact that the knezial family in Streisîngeorgiu owned two groups of villages in „Haţeg Land" and that their former centre, in the 11th—12th centuries, was near the river Mureş, points to the idea that at the beginning of our millenium, a process of territorial withdrawal of the Romanian feudality towards the mountains took place, towards a demographic condensation in the peri-Carpathian and inter-Carpathian depressions of the Romanian population, in consequence of the offensive of the feudal Magyar state.

https://biblioteca-digitala.ro